

**EL RESPECTE A LA LLIBERTAT RELIGIOSA EN
L'ACTUALITAT. ESPECIAL REFERÈNCIA A LA
SIMBOLOGIA RELIGIOSA DINÀMICA**

Autora: Noelia Medina Ribas

Tutora: Dra. Maria Jesús Gutiérrez del Moral

Treball Final de Grau en Dret

Curs: 2016-2017

Universitat de Girona

ÍNDIX

1. Introducció: la llibertat religiosa	1
2. Marc normatiu de la llibertat religiosa a l'Estat Espanyol	6
3. Marc normatiu a nivell internacional	17
4. Límit a la llibertat religiosa: ordre públic.....	26
5. Restriccions a la llibertat religiosa	40
6. Conclusió: el respecte a la llibertat religiosa i de consciència	44

1. INTRODUCCIÓ: LA LLIBERTAT RELIGIOSA

En l'actualitat, ens trobem en un món globalitzat on en un mateix país es reuneixen persones de cultures molt diverses que en ocasions divergeixen amb les costums tradicionals del territori on es troben. El dret a la llibertat religiosa i a les creences es reconeix en multitud de textos legals, tant internacionals com nacionals, però tot i així encara actualment es produeixen conflictes arrel de les conviccions religioses dels ciutadans. Recentment, els atemptats terroristes que es justifiquen sota una ideologia religiosa han provocat una intolerància massificada contra aquest factor, donant com a resultat l'augment dels conflictes relacionats amb les conviccions religioses i sobretot amb les manifestacions d'aquestes, com són els llocs de culte i la simbologia religiosa.

Alenda Salinas estableix una diferenciació entre dos dimensions o sentits del dret a la llibertat religiosa, un sentit objectiu i un sentit subjectiu. S'entén que quan es menciona el sentit objectiu es fa referència al dret a la llibertat de creences com el conjunt de normes de l'ordenament jurídic estatal que reconeixen, garanteixen, regulen i delimiten el dret subjectiu a la llibertat religiosa, tant en la seva dimensió individual com col·lectiva. En canvi, quan es parla del sentit subjectiu, s'entén que la llibertat religiosa és la facultat de cada ésser humà per poder determinar-se autònomament en el que fa esment a les creences i actuar d'acord amb aquestes¹. En referència a la dimensió individual i col·lectiva de la llibertat religiosa que es menciona, considerem que aquesta té una dimensió interna i una dimensió externa. En aquest sentit, el Tribunal Constitucional ha definit ambdues dimensions, considerant a la seva Sentència 177/1966 que la dimensió interna “*garanteix l'existència d'un claustre íntim de creences i, per tant, un espai d'autodeterminació intel·lectual davant el fenomen religiós, vinculat a la pròpia personalitat i dignitat individual*”² mentre que la dimensió externa fa esment a “*la facultat d'actuar segons les seves pròpies conviccions i mantenir-les en front tercers*”, com expliquen les Sentències del Tribunal Constitucional 19/1985³, 120/1990⁴ i 137/1990⁵.

¹ Alenda Salinas, M. (2015). Libertad de creencias: marco general y delimitación conceptual. *La libertad de creencias y su tutela jurídica* (p.19 - 25). València: Tirant lo Blanch.

² Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 177/1996, d'11 de novembre. BOE num 303, de 17 de novembre de 1996. FJ 9.

³ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 19/1985, de 13 de febrer. BOE num 55, de 5 de març de 1985. FJ 2.

En primer lloc, hem de fer una pausa per reflexionar sobre el que protegeix la llibertat religiosa. El Comitè de Drets Humans de Nacions Unides, estableix que “engloba, en sentit positiu i negatiu, la seva manifestació a títol individual i col·lectiu”. González del Valle manifesta que la llibertat religiosa “implica llibertat de manifestar públicament mitjançant el culte la pròpia religiositat i també implica el dret a adoptar actituds no religioses, arreligioses o agnòstiques”⁶. Un altre autor que ha manifestat el que implica la llibertat religiosa és Alenda Salinas, que estableix que aquesta es tracta d’una “autonomia immune, però en consciència, de la persona en l’elecció i adopció d’una religió com pròpia o de cap”. Alenda Salinas opina que la dificultat està en saber en què constitueix el terme “religió”, i en aquest sentit s’acaba decantant per la descripció que utilitza la tradició judeo-cristiana, que és la creença en un ésser superior⁷. Però donat que aquesta concepció no resulta adient per a totes les religions, especialment les orientals, a Europa no existeix un concepte uniforme de religió, pel que la protecció de la llibertat religiosa i de les seves manifestacions varia entre els diferents països. En conclusió, la doctrina majoritàriament està d’acord en que “la llibertat religiosa implica la protecció de les creences teistes, no teistes i atees, així com el dret a no professar cap religió o creença i la llibertat de manifestar la pròpia religió”⁸.

La llibertat religiosa té un doble àmbit com a dret i com a principi informador del sistema jurídic-polític espanyol, tal com expressa Contreras Mazarío⁹. Com a principi té una funció

⁴ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 120/1990, de 27 de juny. BOE num 181, de 30 de juliol de 1990. FJ 10.

⁵ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 137/1990, de 19 de juliol. BOE num 181 de 30 de juliol de 1990. FJ 8.

⁶ González del Valle, J.M. (2002). *Derecho eclesiástico español*. (p. 235-250) Madrid: Civitas.

⁷ Alenda Salinas, M. (2015). Libertad de creencias: marco general y delimitación conceptual. *La libertad de creencias y su tutela jurídica* (p. 19 - 39). València: Tirant lo Blanch.

⁸ Gutiérrez del Moral, MJ.; Cañivano Salvador, MA (2003). Los principios informadores del derecho eclesiástico del Estado en la doctrina española. *El Estado frente a la libertad de religión: jurisprudencia constitucional española y del Tribunal Europeo de Derechos Humanos* (p. 23 - 53). Barcelona: Atelier.

⁹ Contreras Mazarío, J.M. (2015). Factor religioso y derecho español (I): sistema normativo. *Derecho y factor religioso: el espíritu de la libertad y las libertades del espíritu* (p. 33 - 53). València: Tirant lo Blanch.

orientadora, fonamentadora i crítica, es considera que informa tot el sistema jurídic, condueix a la persecució de normes que la contradiguin, i serveix de mesura per valorar fets o conductes. En el seu sentit negatiu la llibertat religiosa actua determinant l'actitud dels poders públics, traduïda en una incompetència per part d'aquests en matèria religiosa, ja que no poden dur a terme actes de tipus religiós, i també es manifesta en la prohibició que s'estableix pel que respecta a obligar a un ciutadà a declarar sobre les seves idees, creences o conviccions ideològiques i religioses. El Tribunal Constitucional també ha fet al·lusió a la llibertat religiosa com a principi. En aquest sentit la Sentència del Tribunal Constitucional 24/1982¹⁰ qualifica la llibertat religiosa com un principi bàsic que determina l'actitud de l'Estat envers el fenomen religiós i les relacions de l'Estat amb les diferents confessions. El Tribunal estableix que “*el principi de llibertat religiosa reconeix el dret dels ciutadans a actuar en aquest camp amb plena immunitat de coacció de l'Estat i de qualsevol grup social, de manera que l'Estat es prohibeix a si mateix qualsevol concurrència, junt als ciutadans, en qualitat de subjecte d'actes o d'actituds de signe religiós*”.

D'altra banda, segons Mantecón, la llibertat religiosa es pot qualificar com un dret, i no només com un principi jurídic, ja que consta dels quatre elements essencials que es considera que ha de tenir tot dret: un titular, un objecte concret, ésser oposable a tercers i tenir una sanció prevista pels casos en que es lesioni¹¹.

Més enllà de poder ésser considerada un dret en sí mateixa, la llibertat religiosa es pot considerar el dret fonamental a professar una religió, privada i públicament, del que són titulars tant l'individu com les col·lectivitats. En aquest sentit l'art. 16 de la Constitució espanyola de 1978 protegeix la llibertat ideològica, religiosa i de culte dels individus i les comunitats sense més limitació en les seves manifestacions que l'ordre públic protegit per la llei¹². Aquest

¹⁰ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 24/1982, de 13 de maig. BOE num 137, de 9 de juny de 1982. Desestima un recurs d'inconstitucionalitat contra l'art. 9 de la Llei 48/1981, de 24 de desembre, sobre Classificació de Comandaments i Regulació d'Ascensos en règim ordinari per els militars de carrera de l'Exèrcit de Terra, per considerar que l'assistència religiosa catòlica als individus de les Forces Armades no determina una lesió constitucional, sinó que ofereix la possibilitat de fer efectiu el dret al culte dels individus i les comunitats.

¹¹ Mantecón, J. (1994). La libertad religiosa como derecho humano. *Tratado de Derecho Eclesiástico* (p. 321-376). Pamplona: Eunsa.

¹² Espanya. Constitució Espanyola, BOE num. 311, de 29 de desembre de 1978. Article 16 “1. *Es garanteix la llibertat ideològica, religiosa i de culte dels individus i de les comunitats sense cap més*

precepte es reforça amb l'art. 14 de la Constitució que prohibeix les discriminacions, entre d'altres motius, per raó de religió o opinió¹³.

Respecte l'art. 16 de la Constitució sorgeix el debat doctrinal sobre si la llibertat ideològica, religiosa i de culte que menciona es tracta d'un únic dret amb identitat d'objecte, o bé són tres drets individuals. Tenim constància de diverses línies de pensament, hi ha autors que defensen que existeix una identitat d'objecte entre aquestes tres llibertats, com Souto que exposa que *“existeixen coincidències suficients entre ambdues realitats com per concloure, en arrel, que es tracta d'una única llibertat i que la seva possible diferenciació es produiria, en tot cas, en algunes manifestacions concretes”*¹⁴. D'altra banda Llamazares considera que es diferencien, però que existeix entre elles una estreta relació, concretament indica que *“des del punt de vista subjectiu es parla de llibertat de consciència, mentre que des del punt de vista objectiu es parla de llibertat ideològica i religiosa”*¹⁵. En darrer terme, altres autors com Martínez-Torrón es manifesten a favor d'interpretar la llibertat de pensament, consciència i religió com un únic dret amb un únic àmbit de protecció¹⁶, i és aquesta interpretació la que coincideix amb la línia del Comitè de Drets Humans de Nacions Unides, que considera que es tracta d'un únic dret que *“engloba la llibertat religiosa en un sentit positiu i negatiu, i la seva manifestació a títol individual i col·lectiu, tant en públic com en privat”*. En conclusió, actualment s'avança cap a una doctrina que tendeix a ampliar el concepte de llibertat religiosa, integrant-la en la llibertat

limitació, en les seves manifestacions, que la necessària per al manteniment de l'ordre públic protegit per la llei. 2. Ningú podrà ser obligat a declarar quant a la seva ideologia, religió o creences. 3. Cap confessió tindrà caràcter estatal. Els poders públics tindran en compte les creences religioses de la societat espanyola i mantindran les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església Catòlica i les altres confessions”.

¹³ Espanya. Constitució Espanyola. BOE num 311, de 29 de desembre de 1978. Article 14 *“Els espanyols són iguals davant la llei, sense que pugui prevaler discriminació alguna per raó de naixement, raça, sexe, religió, opinió o qualsevol altre condició o circumstància personal o social”*.

¹⁴ Souto Paz, J. A. (2003). *Comunidad política y libertad de creencias* (p. 287-293). Madrid: Marcial Pons.

¹⁵ Llamazares Fernández, D. (2002). *Derecho de la libertad de conciencia* (p. 647-682). Madrid: Civitas.

¹⁶ Martínez-Torrón, J. (1994). La protección internacional de la libertad religiosa. *Tratado de derecho eclesiástico* (p. 141 - 237). Pamplona: Eunsa.

de consciència, mentre que històricament s'havia considerat que es tractava d'un dret autònom amb un objecte propi i concretament religiós.

2. MARC NORMATIU DE LA LLIBERTAT RELIGIOSA A L'ESTAT ESPANYOL

El marc normatiu que envolta la llibertat religiosa s'eleva sobre un total de quatre principis constitucionals del Dret Eclesiàstic, que incideixen en l'ordenament jurídic espanyol. En primer lloc, el principi de llibertat religiosa que té un contingut similar al dret fonamental a la llibertat religiosa que es reconeix a l'article 16 de la Constitució, és a dir, implica la idea de que l'Estat és aliè a la fe i a la pràctica de la religió i també que aquest ha de facilitar i afavorir la llibertat religiosa, però sense considerar-se subjecte de cap religió. En segon lloc, el principi d'igualtat religiosa, que implica la no discriminació per motius de religió o d'ideologia, o per no tenir-los. Es tracta d'un principi relacionat amb l'article 14 de la Constitució, que prohibeix qualsevol forma de discriminació, pel que el seu contingut també presenta moltes similituds. En tercer lloc, el principi d'aconfessionalitat de l'Estat implica que aquest no pot fer cap elecció de tipus religiosa ni afavorir unes creences religioses en concret, ni tampoc la opció atea, agnòstica o indiferent. Està relacionat amb l'article 16.3 de la Constitució¹⁷ que declara la no confessionalitat de l'Estat, però el Tribunal Constitucional ha aclarit en la seva Sentència 180/1986, de 21 de febrer, que *“el caràcter aconfessional de l'Estat no implica que les creences i els sentiments religiosos no poden ser objecte de protecció”*, és a dir, que l'aconfessionalitat de l'Estat no obliga a aquest a desentendre's de les confessions religioses i dels seus fidels, sinó que li prohibeix escollir una ideologia en aquesta matèria. Per últim, el principi de cooperació de l'Estat amb les confessions religioses busca la protecció de l'activitat religiosa comunitària, és a dir, es protegeix el factor social religiós i les seves manifestacions, i també implica que l'Estat no pot fer valoracions sobre aquestes. En referència al principi de cooperació de l'Estat, el Tribunal Constitucional, a la seva Sentència de 8 de novembre de 1983, va reconèixer expressament que l'article 16.3 de la Constitució regula un deure de cooperació de l'Estat amb l'Església catòlica i les altres confessions i no un dret fonamental dels ciutadans¹⁸.

El Tribunal Constitucional s'ha expressat sobre els principis del Dret eclesiàstic en diverses ocasions, per exemple la Sentència del Tribunal Constitucional 154/2002, de 18 de juliol, els tracta amb atenció. En aquest pronunciament el Tribunal Constitucional resol un recurs d'empara declarant que s'ha vulnerat el dret a la llibertat religiosa per condemnar penalment uns testimonis de Jehovà, pares d'un menor que va morir després de negar-se a rebre les

¹⁷ Espanya. Constitució Espanyola. BOE num 311, de 29 de desembre de 1978. Article 16 “3. *Cap confessió tindrà caràcter estatal. (...)*”.

¹⁸ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 93/1983, de 8 de novembre. BOE num 288, de 2 de desembre de 1983.

transfusions de sang, autoritzades pel jutge de guàrdia, en base a les seves creences religioses que entenen que és contrari a la llei de déu rebre transfusions de sang. Se'ls condemna per no haver convençut el seu fill de tretze anys a renunciar a la seva actitud ni haver autoritzat la intervenció mèdica corresponent. En aquest cas el Tribunal entén que en base a l'article 16 de la Constitució el menor és titular del dret a la llibertat religiosa pel que pot pronunciar-se respecte els actes que vulnerin la seva fe sense dependre només de la voluntat dels pares, ja que també se'l considera capaç per decidir sobre la seva integritat física. El Tribunal Constitucional entén que els pares van actuar amb la deguda diligència al facilitar el tractament, i que pretendre una acció persuasiva sobre el seu fill atempta contra la llibertat religiosa d'aquests. Pel que fa a la llibertat religiosa com a principi, el Tribunal considera que aquesta implica una doble exigència, per una banda, la de neutralitat dels poders públics, nascuda de l'aconfessionalitat de l'Estat, i d'altra banda, el manteniment de relacions de cooperació dels poders públics amb les esglésies. A aquestes exigències s'hi contraposa una dimensió subjectiva de la llibertat religiosa, i en aquesta considera que es fa patent la confluència de tots els principis del Dret eclesiàstic en el de la llibertat religiosa, ja que el Tribunal constitucional exposa que *“la única manera d'emparar al ciutadà davant la vulneració de principis com els d'aconfessionalitat i el de cooperació és convertir-los en part del contingut del dret fonamental”* de llibertat religiosa. En conclusió, d'aquesta Sentència s'extreu que tot i que els principis serveixen com a guia per l'actuació dels poders públics i aquests els han de respectar, quan es busca la protecció jurisdiccional aquells es subsumeixen dintre el dret fonamental a la llibertat religiosa, emparat per l'article 16 de la Constitució.

Més enllà dels principis constitucionals, el dret a la llibertat religiosa es troba protegit expressament a l'article 16 de la Constitució espanyola, com hem assenyalat al punt anterior, que regula la llibertat religiosa dels individus i les comunitats, la no confessionalitat de l'Estat, i la cooperació dels poders públics amb l'Església Catòlica i les altres confessions. L'article 14 de la Constitució també empara la llibertat religiosa ja que prohibeix la discriminació per motius religiosos.

En l'àmbit de Catalunya, l'Estatut d'Autonomia recull a l'article 21.2¹⁹ el dret dels pares i les mares a que els seus fills rebin la formació religiosa i moral que estigui d'acord amb les seves

¹⁹ Espanya. Llei Orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. BOE num. 172, de 20 de juliol de 2006. Article 21 “2. *Les mares i els pares tenen garantit, d'acord amb els principis establerts per l'article 37.4, el dret que els assisteix per tal que llurs fills i filles rebin la formació religiosa i moral que vagi d'acord amb llurs conviccions a les escoles de titularitat pública, en les quals l'ensenyament és laic*”.

pròpies conviccions. També es fa menció expressa del dret a la llibertat religiosa a l'article 40.8²⁰ que disposa que els poders públics han de promoure la igualtat de totes les persones amb independència de la seva religió. Així mateix l'article 52²¹ estableix el necessari respecte al pluralisme religiós. Finalment, l'article 161 de l'Estatut²² és el que regula les seves relacions amb les entitats religioses que portin a terme la seva activitat a Catalunya, mencionant que és competència de la Generalitat l'establiment i la regulació dels mecanismes de cooperació i col·laboració amb aquestes, en l'àmbit de les seves competències.

²⁰ Espanya. Llei Orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, BOE num 172, de 20 de juliol de 2006. Article 40. "8. *Els poders públics han de promoure la igualtat de totes les persones amb independència de l'origen, la nacionalitat, el sexe, la raça, la religió, la condició social o l'orientació sexual, i també han de promoure l'eradicació del racisme, de l'antisemitisme, de la xenofòbia, de l'homofòbia i de qualsevol altra expressió que atempti contra la igualtat i la dignitat de les persones*".

²¹ Espanya. Llei Orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, BOE num 172, de 20 de juliol de 2006. Article 52 "1. *Correspon als poders públics de promoure les condicions per a garantir el dret a la informació i a rebre dels mitjans de comunicació una informació veraç i uns continguts que respectin la dignitat de les persones i el pluralisme polític, social, cultural i religiós. En el cas dels mitjans de comunicació de titularitat pública la informació també ha d'ésser neutral.* 2. *Els poders públics han de promoure les condicions per a garantir l'accés sense discriminacions als serveis audiovisuals en l'àmbit de Catalunya*".

²² Espanya. Llei Orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. BOE num. 172, de 20 de juliol de 2006. Article 161 "1. *Correspon a la Generalitat la competència exclusiva en matèria d'entitats religioses que acompleixen llur activitat a Catalunya, que inclou, en tot cas, la regulació i l'establiment de mecanismes de col·laboració i cooperació per a l'acompliment de llurs activitats en l'àmbit de les competències de la Generalitat.* 2. *Correspon a la Generalitat la competència executiva en matèria relativa a la llibertat religiosa. Aquesta competència inclou en tot cas: a) Participar en la gestió del registre estatal d'entitats religioses amb relació a les esglésies, les confessions i les comunitats religioses que acompleixen llur activitat a Catalunya, en els termes que determinin les lleis. b) L'establiment d'acords i convenis de cooperació amb les esglésies, les confessions i les comunitats religioses inscrites en el registre estatal d'entitats religioses, en l'àmbit de competències de la Generalitat. c) La promoció, el desenvolupament i l'execució, en l'àmbit de les competències de la Generalitat, dels acords i dels convenis signats entre l'Estat i les esglésies, les confessions i les comunitats religioses inscrites en el registre estatal d'entitats religioses.* 3. *La Generalitat col·labora en els òrgans d'àmbit estatal que tenen atribuïdes funcions en matèria d'entitats religioses*".

Més enllà del text constitucional hi ha altres lleis estatals que recullen el dret a la llibertat religiosa, com són la Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa, que al seu article primer²³ estableix la obligació de l'Estat de garantir el dret a la llibertat religiosa, alhora que el reconeix com un dret fonamental en la seva mateixa redacció, i també fa èmfasi en la no discriminació per motius religiosos, ja que menciona que aquests no es poden al·legar per impedir a ningú l'exercici d'un treball o activitat.

Per desenvolupar aquests textos normatius i concretar-ne els efectes es van dur a terme, d'acord amb el que disposa l'article 7.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa²⁴, acords de cooperació amb les religions que tenien notori arrelament a Espanya, que són la Federació d'Entitats Religioses Evangèliques d'Espanya (FEREDE), la Comissió Islàmica d'Espanya (CIE) i la Federació de Comunitats Israelites d'Espanya (FCI). Tots tres acords mantenen unes línies en comú, com per exemple a l'exposició de motius fan èmfasi en la cooperació entre l'Estat i les confessions religioses, cosa que concreten en el seu redactat. Mitjançant els acords amb les diferents comunitats religioses, l'Estat assumeix un compromís de respecte i cooperació envers aquestes, ja que ha de tenir en compte el contingut que han pactat a l'hora d'aprovar noves lleis que el puguin afectar. L'Acord s'aprova mitjançant una Llei de les Corts Generals, el que resulta contradictori amb la manera de redactar-se l'acord, que prové d'un pacte entre l'Estat i la confessió religiosa, mentre que l'aprova unilateralment l'Estat mitjançant una llei pròpia, pel que podem entendre que es tracta d'una llei que només és bilateral en sentit material. Tot i tractar-se d'acords amb confessions diferents, aquests, com hem dit, són semblants en les matèries que tracten, com són l'estatut dels seus ministres de culte, la protecció jurídica que reben els seus llocs de culte, els efectes civils dels matrimonis celebrats segons els seus ritus religiosos, l'assistència religiosa de les seves confessions en llocs públics, i l'ensenyament religiós, entre d'altres.

²³ Espanya. Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa, BOE num 177, de 24 de juliol de 1980. Article 1 “1. L'Estat garanteix el dret fonamental a la llibertat religiosa i de culte. 2. Les creences religioses no constituiran motiu de desigualtat o discriminació davant la Llei. No podran al·legar-se motius religiosos per impedir a ningú l'exercici de qualsevol treball o activitat o el desenvolupament de càrrecs o funcions públiques. 3. Cap confessió tindrà caràcter estatal”.

²⁴ Espanya. Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa, BOE num. 177, de 24 de juliol de 1980. Article 7.1 “L'Estat, tenint en compte les creences religioses existents en la societat espanyola, establirà, en el seu cas, Acords o Convenis de cooperació amb les Esglésies, Confessions i Comunitats religioses inscrites al Registre que pel seu àmbit i nombre de creients hagin assolit notori arrelament a Espanya. En tot cas, aquests Acords s'aprovaran per Llei de les Corts Generals”.

A banda d'aquestes tres grans religions amb notori arrelament, Espanya és un país de tradició cristiana catòlica, pel que hem de diferenciar els acords concordataris amb la Santa Seu dels acords de cooperació amb les altres confessions religioses. En primer lloc, aquesta diferenciació queda patent en l'article 16.3 de la Constitució espanyola²⁵ que estableix la obligació dels poders públics de col·laborar amb l'Església Catòlica i les altres confessions. Com veiem l'Església per raons de tradició s'utilitza com a exemple de confessió religiosa inclús en la Constitució. Resulta normal llavors que els acords amb la Santa Seu també estiguin diferenciats dels acords amb les altres confessions religioses. La primera diferència notable entre aquests acords i els de les confessions amb notori arrelament és que la Santa Seu és un subjecte internacional amb personalitat pròpia que du a terme acords amb diferents països per via diplomàtica, pel que els acords que es subscriuen amb aquest ens són tractats internacionals que creen obligacions per ambdós signants de l'acord, és a dir, es tracta de negocis jurídics de dret públic internacional, amb caràcter normatiu propi, que coordinen les relacions entre l'Estat i l'Església Catòlica. Arrel de que es tracta de tractats internacionals, aquests acords tenen eficàcia interna des del moment en que els signa l'Estat espanyol, i la seva interpretació i desenvolupament s'hauran de pactar de manera bilateral amb la Santa Seu. També a conseqüència de tractar-se d'un acord internacional, es diferencia dels altres acords en el mode d'extinció, ja que la seva derogació haurà de seguir les normes de Dret internacional públic. Per concloure, l'acord concordatari amb la Santa Seu no està comprès en un únic text com els acords amb altres confessions, sinó que es compona de sis acords diferents, cadascun dels quals tracta unes matèries concretes, aquests són: l'Acord de 28 de juliol de 1976, que suprimeix les últimes formes regalistes, el privilegi d'aforament dels eclesiàstics, i reconeix l'exclusiva competència de l'Església en el nomenament dels seus bisbes; Acord de 3 de gener de 1979 sobre assumptes jurídics, que reconeix la personalitat jurídica de l'Església i dels seus òrgans, i posa les bases a la regulació del matrimoni canònic; l'Acord de 3 de gener de 1979 sobre ensenyament i assumptes culturals, que garanteix el dret fonamental a l'educació religiosa, la presència del missatge catòlic als medis de comunicació, i la protecció, conservació, restauració i posada a disposició de la societat, per al seu gaudi, del patrimoni històric, artístic i cultural de l'Església; l'Acord de 3 de gener de 1979 sobre assistència religiosa a les Forces Armades i el servei militar de capellans i religiosos, que regula el vicariat castrense i preveia, ja que actualment ja no existeix, el servei militar obligatori, els serveis a prestar pels religiosos en la

²⁵ Espanya. Constitució Espanyola. BOE num 311, de 29 de desembre de 1978. Article 16 "3. (...). *Els poders públics tindran en compte les creences religioses de la societat espanyola i mantindran les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església Catòlica i les altres confessions*".

seva època de servei militar; l'Acord de 3 de gener de 1979 sobre assumptes econòmics, que tracta el finançament de l'Església Catòlica; i, finalment, l'Acord de 21 de desembre de 1994, sobre assumptes d'interès comú a Terra Santa.

Una vegada vistos els diferents Acords amb les confessions religioses, s'aprecia la mancança en tots ells d'algun article que tracti la simbologia religiosa. Tot i ser actualment una de les matèries que comporta més conflictes i per tant molt tractada per la jurisprudència del nostre país, les confessions amb Acord no la mencionen, i simplement deixen que els tribunals resolguin les diferents controvèrsies que es van ocasionant, en comptes de crear una regulació uniforme d'acord amb l'Estat, i definir solucions per les diferents situacions que estalviïn els llargs processos i les resolucions contradictòries que es poden arribar a produir.

2.1 Protecció jurídica de la llibertat religiosa a l'Estat Espanyol

A banda de la Constitució, les lleis i els Acords mencionats fins al moment, que regulen expressament la llibertat religiosa, existeixen altres normes al nostre ordenament jurídic que busquen la protecció del fenomen religiós. L'Estat articula diverses formes de protecció, entre les que hem de destacar el Tribunal Constitucional, ja que la consideració de la llibertat religiosa com un dret fonamental a l'article 16 de la Constitució comporta que sigui susceptible d'ésser tutelat davant el Tribunal Constitucional, com reconeix l'article 53.2 de la Constitució, que preveu que es pugui al·legar la vulneració dels drets i llibertats reconeguts a l'article 14 i a la Secció primera del Capítol segon de la Constitució mitjançant un recurs d'empara davant el Tribunal Constitucional²⁶, fet que també contempla l'article 4 de la Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa²⁷.

²⁶ Espanya. Constitució Espanyola. BOE num 311, de 29 de desembre de 1978. Article 53 "2. *Qualsevol ciutadà podrà demanar la tutela de les llibertats i drets reconeguts en l'article 14 i la Secció primera del Capítol segon davant els Tribunals ordinaris per un procediment basat en els principis de preferència i sumarietat i, en el seu cas, a través del recurs d'empara davant el Tribunal Constitucional. Aquest últim recurs serà aplicable a l'objecció de consciència reconeguda a l'article 30*".

²⁷ Espanya. Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol de Llibertat Religiosa. BOE num 177, de 24 de juliol de 1980. Article 4 "*Els drets reconeguts en aquesta Llei exercitats dintre dels límits que la mateixa assenyala seran tutelats mitjançant empara judicial davant els Tribunals ordinaris i empara constitucional davant el Tribunal Constitucional en els termes establerts en la seva Llei Orgànica*".

2.1.1 La tutela penal de la llibertat de consciència

La protecció de la llibertat de consciència al nostre Codi Penal es produeix a través d'un conjunt de figures delictives, és a dir, el Codi Penal ofereix una protecció pròpia de la llibertat religiosa a través de la tipificació de diferents actes que atempten contra l'experiència religiosa íntima de cada persona, l'exteriorització de les decisions adoptades en base a les pròpies creences i/o els sentiments religiosos, entesos com a bé jurídic protegit com el sentiment de les persones respecte la seva religió.

El Codi Penal espanyol engloba la protecció del fenomen religiós dintre el Capítol IV anomenat "*dels delictes relatius a l'exercici dels drets fonamentals i les llibertats públiques*", Secció 2 "*dels delictes contra la llibertat de consciència, els sentiments religiosos i el respecte als difunts*", que comprèn des de l'article 522 fins l'article 528; tot i que hem d'especificar que l'article 527 ha sigut deixat sense contingut per la Llei Orgànica 3/2002, de 22 de maig, per la que es modifiquen la Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal, i al Llei Orgànica 13/1985, de 9 de desembre, del Codi Penal Militar, en matèria de delictes relatius al servei militar i a la prestació social substitutòria; i l'article 528 s'ha derogat per la Llei Orgànica 7/1998, de 5 d'octubre, de modificació de la Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal, per la qual se suprimeixen les penes de presó i multa per als supòsits de no-compliment del servei militar obligatori i de la prestació social substitutòria i es rebaixen les penes d'inhabilitació per als supòsits esmentats.

En primer lloc, l'article 522 del Codi Penal castiga aquells que impedeixen practicar o assistir a actes de culte i als que obliguen a altres a practicar-los, sempre que es faci mitjançant violència, intimidació, força o qualsevol altre apremi il·legítim²⁸. En relació amb els mitjans commissius, s'ha acceptat, a banda de les coaccions i les amenaces, tècniques més subtils com la hipnosis o l'ús de narcòtics, però segueix suposant una dificultat per aquest tipus el proselitisme que utilitza "rentats de cervell" o "control mental" fet que intenta regular l'article 515 CP tipificant les associacions il·lícites per manipulació psicològica. En referència al subjecte passiu, el

²⁸ Espanya. Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal. BOE num 281, de 24 de novembre de 1995. Article 522 "*Incorreran en la pena de multa de quatre a deu mesos: 1. Els que per mitjà de la violència, intimidació, força o qualsevol altre apremi il·legítim impedeixin a un membre o membres d'una confessió religiosa practicar els actes propis de les creences que professen, o assistir als mateixos. 2. Els que per iguals mitjans forcin a un altre o altres a practicar o concórrer a actes de culte o rituals, o a realitzar actes reveladors de professar o no professar una religió, o a mudar la que professen*".

primer punt de l'article 522 CP limita les persones afectades a membres de confessions religioses, mentre que l'apartat segon estableix un subjecte passiu més ampli utilitzant la frase "a un altre o altres". Per últim l'article 522.2 CP també castiga els que forcin a un altre a realitzar actes reveladors de professar o no professar una religió, paràgraf que dona èmfasi al dret de mantenir les creences en l'àmbit de la intimitat que reconeix l'article 16.2 de la Constitució²⁹ i l'article 2.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa³⁰, que també recull el fet de no poder-se obligar a ningú a practicar actes de culte contraris a les seves pròpies conviccions.

El segon dels articles del Codi Penal que protegeixen la llibertat religiosa és l'article 523, que protegeix expressament les confessions inscrites al Registre d'Entitats Religioses quan porten a terme els seus actes o cerimònies religioses, especialment si les realitzen en un lloc de culte³¹. Aquest article resulta controvertit per limitar el seu àmbit d'actuació a les confessions religioses inscrites, fet que suposa que les confessions no inscrites tinguin un àmbit de protecció de menor intensitat, ja que només podrien acudir a la protecció genèrica que ofereix el Codi Penal.

En tercer lloc, i entrant dintre els delictes contra els sentiments religiosos, l'article 524 del Codi Penal castiga la profanació de temples, llocs de culte o cerimònies religioses, en ofensa dels

²⁹ Espanya. Constitució Espanyola. BOE num 311, de 29 de desembre de 1978. Article 16 "2. *Ningú podrà ésser obligat a declarar sobre la seva ideologia, religió o creences*".

³⁰ Espanya. Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa. BOE num 177, de 24 de juliol de 1980. Article 2 "1. *La llibertat religiosa i de culta garantida per la Constitució comprèn, amb la consegüent immunitat de coacció, el dret de tota persona a: a) Professar les creences religioses que lliurement esculli o no professar-ne cap; canviar de confessió o abandonar la que tenia; manifestar lliurement les seves pròpies creences religioses o l'absència de les mateixes, o abstenir-se de declarar sobre elles. b) Practicar actes de culte i rebre assistència religiosa de la seva pròpia confessió; commemorar les seves festivitats, celebrar els seus ritus matrimonials; rebre sepultura digna sense discriminació per motius religiosos, i no ser obligat a practicar actes de culte o a rebre assistència religiosa contrària a les seves conviccions personals (...)*".

³¹ Espanya. Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal. BOE num 281, de 24 de novembre de 1995. Article 523 "El que amb violència, amenaça, tumult o vies de fet, impedis, interrompés o pertorbés els actes, funcions, cerimònies o manifestacions de les confessions religioses inscrites al corresponent registre públic del Ministeri de Justícia i Interior, serà castigat amb la pena de presó de sis mesos a sis anys, si el fet s'ha comès en un lloc destinat al culte, i amb la multa de quatre a deu mesos en qualsevol altre lloc".

sentiments religiosos³². La doctrina del Tribunal Suprem coincideix en destacar d'aquest tipus penal la intencionalitat d'ofendre els sentiments religiosos, ja que han de ser fets susceptibles d'ofendre aquests sentiments³³. D'altra banda, també s'exigeix que es tracti d'actes portats a terme en llocs de culte o cerimònies religioses, fet que exclou de la seva protecció tot local que no tingui un caràcter sagrat per la confessió³⁴. El segon article que tracta els sentiments religiosos és l'article 525, que és el delictes d'escarni. En aquest cas el tipus penal ens ofereix diverses modalitats de conducta: l'escarni, les vexacions als creients i als no creients. Com veiem aquest article no limita la seva protecció a les persones que professen una religió, sinó també a les que no ho fan.

Per últim, un altre tipus relacionat amb les confessions religioses són els delictes d'odi recollits especialment a l'article 510 del Codi Penal, aquests busquen protegir un determinat grup de persones davant l'odi d'altres persones a conseqüència de la seva ètnia, raça, sexe, ideologia o religió, entre d'altres³⁵. Per tant, també és un tipus que busca protegir els grups no només religiosos, sinó també agrupacions amb unes característiques o ideologia determinada, i les persones, de manera individual, que pertanyen a ells davant les persones que inciten a l'odi o la discriminació d'aquests.

³² Espanya. Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal. BOE num 281, de 24 de novembre de 1995. Article 524 “*El que en temple, lloc destinat al culte o en cerimònies religioses executés actes de profanació en ofensa dels sentiments religiosos legalment tutelats serà castigat amb la pena de presó de sis mesos a un any o multa de dotze a vint-i-quatre mesos*”.

³³ González del Valle, J. M. (2002). *Derecho eclesiástico español* (p. 235-250). Madrid: Civitas.

³⁴ Contreras Mazarío, J. M. (2015). Protección penal y tutela de la libertad de conciencia y religiosa: ámbitos penal, laboral e internacional. *Derecho y factor religioso: El espíritu de la libertad y las libertades del espíritu* (p. 239 - 265). València: Tirant lo Blanch.

³⁵ Espanya. Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal. BOE num 281, de 24 de novembre de 1995. Article 510 “*1. Seran castigats amb una pena de presó de un a quatre anys i multa de sis a dotze mesos: a) Aquells que públicament fomentin, promoguin o incitin directa o indirectament a l'odi, hostilitat, discriminació o violència contra un grup, una part del mateix o contra una persona determinada per raó de la seva pertinença a aquell, per motius racistes, antisemites o altres referents a la ideologia, religió o creences, situació familiar, la pertinença dels seus membres a una ètnia, raça o nació, el seu origen nacional, el seu sexe, orientació o identitat sexual, per raons de gènere, malaltia o discapacitat (...)*”.

Tot i l'esforç de crear tipus penals per protegir el fet religiós i les diferents confessions o grups religiosos, aquests no s'apliquen amb gaire freqüència. I en diverses ocasions es centren només en els grups relacionats amb les conviccions religioses, deixant de banda les ideologies de caire no religiós.

2.1.2 La protecció de la llibertat religiosa en l'àmbit laboral

El penal no és l'únic àmbit que dedica alguns articles a les conviccions religioses. L'Estatut dels Treballadors al seu article 17.1 estableix la no discriminació en les relacions laborals, declarant nuls els pactes, actuacions, clàusules o convenis que siguin discriminatoris entre d'altres, per motius de religió o conviccions³⁶. A més a més de l'Estatut dels Treballadors, els Acords de 1992 de l'Estat amb la FEREDE, la FCI i la CIE, als seus diferents articles 12 tracten el descans laboral setmanal d'acord amb les seves conviccions religioses, les festivitats religioses, i la no realització de proves el seu dia de descans, però sempre subordinat al previ acord entre les parts i les opcions que existeixin per fer-ho possible, ja que s'ha de tenir en compte l'organització i l'estructura pròpies de l'empresa relacionades amb la seva activitat.

El Tribunal Constitucional ha resolt en diverses ocasions controvèrsies relacionades amb la discriminació laboral per motius religiosos, creant una doctrina sobre el principi de no discriminació que estableix que l'article 14 de la Constitució prohibeix la discriminació per qualsevol circumstància personal o social però aquest principi no estableix la igualtat absoluta, sinó que les situacions diferents s'han de tractar diferent, i les que tinguin supòsits de fet iguals han de derivar les mateixes conseqüències jurídiques³⁷. La igualtat doncs, no està configurada

³⁶ Espanya. Reial Decret Legislatiu 2/2015, de 23 d'octubre, pel que s'aprova el text refós de la Llei de l'Estatut dels Treballadors. BOE num 255, de 24 d'octubre de 2015. Article 17 "1. S'entenen nuls i sense efecte els preceptes reglamentaris, les clàusules dels convenis col·lectius, els pactes individuals i les decisions unilaterals de l'empresari que donin lloc en l'ocupació, així com en matèria de retribucions, jornada i altres condicions de treball, a situacions de discriminació directa o indirecta desfavorables per raó d'edat o discapacitat o a situacions de discriminació directa o indirecta per raó de sexe, origen, inclòs el racial o ètnic, estat civil, condició social, religió o conviccions, idees polítiques, orientació o condició sexual, adhesió o no a sindicats i als seus acords, vincles de parentiu amb persones que pertanyen a l'empresa o hi estan relacionades i llengua dins de l'Estat espanyol. (...)".

³⁷ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 3/1983, de 25 de gener. BOE num 41, de 17 de febrer de 1983. FJ 3 "Tal precepte (art. 14 CE) no estableix un principi d'igualtat absoluta que pugui ometre prendre en consideració l'existència de raons objectives que raonablement justifiquin la desigualtat de

com una igualtat absoluta que pot ometre prendre consideració l'existència de raons objectives que raonablement justifiquin la desigualtat de tracte legal, sinó que és una igualtat relativa i proporcional que permet l'establiment de tractaments legals diversos³⁸.

En conclusió, el dret a no ser discriminats per motius religiosos entenem que el que busca és garantir que es respectin el dret a la llibertat religiosa i ideològica a l'empresa, i a això se li ha de sumar les previsions que fan els Acords amb les confessions religioses amb notori arrelament per intentar que els seus fidels puguin practicar la seva religió i mantenir una feina simultàniament.

tracte legal. I molt menys que exclogui la pròpia necessitat de l'establiment d'un tracte desigual que recaigui sobre supòsits de fet que en si mateixos són desiguals i tinguin per funció precisament contribuir al restabliment o promoció de la igualtat real, ja que en tal cas la diferència de règim jurídic no només s'oposa al principi d'igualtat, sinó que apareix exigida per dit principi i constitueix instrument ineludible per la seva deguda efectivitat".

³⁸ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 49/1982, de 14 de juliol. BOE num 185, de 4 d'agost de 1982. FJ 2 "La igualtat a que l'art. 14 es refereix, que és la igualtat jurídica o igualtat davant la Llei, no comporta necessàriament una igualtat material o igualtat econòmica real i efectiva. Significa que als supòsits de fet iguals se'ls han d'aplicar unes conseqüències jurídiques que siguin iguals també i que per introduir diferències entre els supòsits de fet té que existir una suficient justificació de tal diferència, que aparegui al mateix temps com fundada i raonable d'acord amb criteris i judicis de valor generalment acceptats".

3. MARC NORMATIU DE LA LLIBERTAT RELIGIOSA A NIVELL INTERNACIONAL

Segons l'art. 10.2 de la Constitució espanyola, la llibertat religiosa, per tractar-se d'un dret fonamental protegit per la Constitució, s'ha d'interpretar de conformitat amb la Declaració Universal de Drets Humans de 1948 i amb els tractats i acords internacionals ratificats per Espanya³⁹.

En primer lloc, la Declaració Universal de Drets Humans al seu article 18⁴⁰ estableix que tota persona té dret a la llibertat de pensament, consciència i religió, així com a canviar les seves conviccions, i a manifestar-les tant en públic com en privat mitjançant l'ensenyament, la pràctica, el culte i l'observança. La Declaració també protegeix la llibertat religiosa indirectament al seu article 7 on estableix la igualtat de tothom davant la llei, i el dret a la mateixa protecció davant qualsevol discriminació⁴¹, i a l'article 23 referent al dret al treball quan estableix que tota persona té dret al mateix salari per un mateix treball, sense discriminació⁴². Però la Declaració Universal de Drets Humans no tenia valor jurídic vinculant, pel que Nacions Unides va promoure la firma d'un Tractat Internacional que efectivament vinculés els Estats signants. Aquesta voluntat de Nacions Unides es va traduir en el Pacte

³⁹ Espanya. Constitució Espanyola, BOE num 311, de 29 de desembre de 1978. Article 10 "2. *Les normes relatives als drets fonamentals i a les llibertats que la Constitució reconeix s'interpretaran de conformitat amb la Declaració Universal de Drets Humans i els tractats i acords internacionals sobre les mateixes matèries ratificats per Espanya*".

⁴⁰ Declaració Universal de Drets Humans. Resolució 217 A (III) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 10 de desembre de 1948. Article 18 "*Tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió; aquest dret inclou la llibertat de canviar de religió o de creença, i la llibertat, individualment o col·lectivament, en públic o en privat, de manifestar la seva religió o creença per mitjà de l'ensenyament, la pràctica, el culte i l'observança*".

⁴¹ Declaració Universal de Drets Humans. Resolució 217 A (III) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 10 de desembre de 1948. Article 7 "*Tots són iguals davant la llei i tenen, sense distinció, dret a igual protecció de la llei. Tots tenen dret a igual protecció contra tota discriminació que infringeixi aquesta Declaració i contra tota provocació a tal discriminació*".

⁴² Declaració Universal de Drets Humans. Resolució 217 A (III) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 10 de desembre de 1948. Article 23 "2. *Tota persona té dret, sense discriminació alguna, a igual salari per treball igual*".

Internacional de Drets Civils i Polítics, signat a Nova York el 1966 i ratificat per Espanya el 1977, l'article 18 del qual manifesta pràcticament el mateix que l'article 18 de la Declaració Universal de Drets Humans⁴³. Més enllà de l'expressa protecció a la llibertat religiosa, el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics prohibeix la discriminació per diversos motius entre els que es troben els religiosos, al seu article 4 on estableix que en situacions excepcionals els Estats podran adoptar disposicions que suspenguin les obligacions que han contret al signar el Pacte, sempre que no comportin discriminació fundada únicament en motius, entre d'altres, de religió⁴⁴. L'article 20.2 del Pacte prohibeix les conductes d'odi que incitin a la discriminació⁴⁵. També es protegeixen concretament els drets del nen a l'article 24 del Pacte, establint que tot nen té dret a la protecció que requereix la seva condició de menor, sense discriminació per

⁴³ Pacte internacional de drets civils i polítics. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 18 "*1. Tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió; aquest dret inclou la llibertat de tenir o d'adoptar la religió o les creences de la seva elecció, així com la llibertat de manifestar la seva religió o les seves creences, individual o col·lectivament, tant en públic com en privat, mitjançant el culte, la celebració dels rituals, les pràctiques i l'ensenyament. 2. Ningú serà objecte de mesures coercitives que puguin menyscarbar la seva llibertat de tenir o d'adoptar la religió o les creences de la seva elecció. 3. La llibertat de manifestar la pròpia religió o les pròpies creences estarà subjecte únicament a les limitacions prescrites per la llei que siguin necessàries per protegir la seguretat, l'ordre, la salut o la moral públics, o els drets i llibertats fonamentals dels altres. 4. Els Estats Parts al present Pacte es comprometen a respectar la llibertat dels pares i, en el seu cas, dels tutors legals, per garantir que els fills rebin l'educació religiosa i moral que estigui d'acord amb les seves pròpies conviccions*".

⁴⁴ Pacte internacional de drets civils i polítics. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 4 "*1. En situacions excepcionals que posin en perill la vida de la nació i l'existència de les quals hagi sigut proclamada oficialment, els Estats Parts en el present Pacte podran adoptar disposicions que, en la mesura estrictament limitada a les exigències de la situació, suspenguin les obligacions contretes en virtut d'aquest Pacte, sempre que tals disposicions no siguin incompatibles amb les altres obligacions que els hi imposa el dret internacional i no comportin discriminació alguna fundada únicament en motius de raça, color, sexe, idioma, religió o origen social*".

⁴⁵ Pacte internacional de drets civils i polítics. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 20" *2. Tota apologia de l'odi nacional, racial o religiós que constitueixi incitació a la discriminació, l'hostilitat o la violència estarà prohibida per la llei*".

motius de religió⁴⁶. I, per últim, l'article 26 estableix la igualtat davant la llei i el dret a la protecció d'aquesta sense qualsevol discriminació⁴⁷.

Un altre text internacional relacionat amb la Declaració Universal de Drets Humans que té rellevància per al dret a la llibertat religiosa és el Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals de 1966, que al seu article 2.2 prohibeix la discriminació en l'exercici dels drets que s'hi anuncien⁴⁸. En referència als menors l'article 13.3 estableix que s'ha de respectar l'opció que escullen els pares o tutors dels menors en relació a que rebin l'educació moral o religiosa d'acord amb les conviccions dels progenitors⁴⁹.

La Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fonamentades en la religió i les conviccions, proclamada per l'Assemblea General de Nacions

⁴⁶ Pacte internacional de drets civils i polítics. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 24 “1. Tot nen té dret, sense discriminació alguna per motius de raça, color, sexe, idioma, religió, origen nacional o social, posició econòmica o naixement, a les mesures de protecció que la seva condició de menor requereix, tant per part de la seva família com de la societat i l'Estat”.

⁴⁷ Pacte internacional de drets civils i polítics. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 26 “Totes les persones són iguals davant la llei i tenen dret sense discriminació a igual protecció de la llei. A aquest respecte, la llei prohibirà tota discriminació i garantirà a totes les persones protecció igual i efectiva contra qualsevol discriminació per motius de raça, color, sexe, idioma, religió, opinions polítiques o de qualsevol índole, origen nacional o social, posició econòmica, naixement o qualsevol altre condició social”.

⁴⁸ Pacte internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 2 “2. Els Estats Parts al present Pacte es comprometen a garantir l'exercici dels drets que en ell s'anuncien, sense discriminació alguna per motius de raça, color, sexe, idioma, religió, opinió pública o d'altre índole, origen nacional o social, posició econòmica, naixement o qualsevol altre condició social”.

⁴⁹ Pacte internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals. Resolució 2200 A (XXI) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre de 1966. Article 13 “3. Els Estats Parts en el present Pacte es comprometen a respectar la llibertat dels pares i, en el seu cas, dels tutors legals, d'escollir per als seus fills o pupils escoles diferents de les creades per les autoritats públiques, sempre que aquelles satisfacin les normes mínimes que l'Estat prescriu o aprovi en matèria d'ensenyament, i de fer que els seus fills o pupils rebin l'educació religiosa o moral que estigui d'acord amb les seves pròpies conviccions”.

Unides el 1981, també reconeix al seu article 5 la llibertat dels pares per educar els seus fills d'acord amb les seves pròpies conviccions, però estableix que la seva educació ha de comprendre el respecte i la tolerància per la llibertat religiosa dels altres, també es menciona la protecció dels menors davant qualsevol forma de discriminació per motius de religió o conviccions, així com que el principi que regeix les actuacions que s'hagin de dur a terme en aquest àmbit, en relació amb el menor, és l'interès superior del nen⁵⁰. D'altra banda, la Declaració prohibeix expressament la discriminació per motius de religió als seus articles 2⁵¹,

⁵⁰ Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fonamentades en la religió o les conviccions. Resolució 36/55 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 25 de novembre de 1981. Article 5 "1. *Els pares o, en el seu cas, els tutors legals del nen tindran el dret d'organitzar la vida dintre de la família de conformitat amb la seva religió o les seves conviccions i tenint en compte de l'educació moral que creguin que s'ha d'educar el nen.* 2. *Tot nen gaudirà del dret a tenir accés a educació en matèria de religió o conviccions conforme amb els desitjos dels seus pares o, en el seu cas, els seus tutors legals, i no se l'obligarà a instruir-se en una religió o conviccions contra els desitjos dels seus pares o tutors legals, servint de principi rector l'interès superior del nen.* 3. *El nen estarà protegit per motius de religió o conviccions. Se l'educarà en un esperit de comprensió, tolerància, amicitat entre els pobles, pau i germanor universal, respecte de la llibertat de religió o de conviccions dels altres i en la plena consciència de que la seva energia i talents han de dedicar-se al servei de la humanitat.* 4. *Quan un nen no es trobi sota tutela dels seus pares ni dels seus tutors legals, es prendran degudament en consideració els desitjos expressats per aquells o qualsevol altre prova que s'hagi obtingut dels seus desitjos en matèria de religió o conviccions, servint de principi rector l'interès superior del nen.* 5. *La pràctica de la religió o conviccions en que s'educa a un nen no haurà de perjudicar la seva salut física o mental ni el seu desenvolupament integral tenint en compte el paràgraf 3 de l'article 1 de la present Declaració*".

⁵¹ Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fonamentades en la religió o les conviccions. Resolució 36/55 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 25 de novembre de 1981. Article 2 "1. *Ningú serà objecte de discriminació per motius de religió o conviccions per part de cap Estat, institució, grup de persones o particulars.* 2. *Als efectes de la present Declaració, s'entenen per "intolerància i discriminació basades en la religió o les conviccions" tota distinció, exclusió, restricció o preferència fonamentada en la religió o en les conviccions i el fi o efecte de la qual sigui l'abolició o el detriment del reconeixement, el gaudi o l'exercici en peu d'igualtat dels drets humans i les llibertats fonamentals*".

3⁵², i 4⁵³, i que aquesta constitueix una ofensa per la dignitat humana, pel que els Estats l'han de prevenir i prohibir.

Per últim, dintre l'àmbit de Nacions Unides, hem de mencionar la Convenció sobre els Drets del Nen de 1989, al seu article 14 propugna el dret del nen a la llibertat de pensament, de consciència i de religió, així com el dret dels pares a guiar el nen en l'exercici del seu dret de manera corresponent a l'evolució de les seves facultats⁵⁴. I a l'article 2.2 estableix la obligació dels Estats part de protegir el nen contra tota discriminació, entre d'altres, per les opinions o creences dels seus pares⁵⁵.

⁵² Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fonamentades en la religió o les conviccions. Resolució 36/55 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 25 de novembre de 1981. Article 3 *“La discriminació entre els éssers humans per motius de religió o conviccions constitueix una ofensa a la dignitat humana i una negació dels principis de la Carta de les Nacions Unides, i ha de ser condemnada com una violació dels drets humans i les llibertats fonamentals proclamats a la Declaració Universal de Drets Humans i enunciats detalladament als Pactes internacionals de drets humans, i com un obstacle per les relacions amistoses i pacífiques entre les nacions”*.

⁵³ Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fonamentades en la religió o les conviccions. Resolució 36/55 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 25 de novembre de 1981. Article 4 *“1. Tots els Estats adoptaran mesures eficaces per prevenir i eliminar tota discriminació per motius de religió o conviccions al reconeixement, exercici i gaudi dels drets humans i de les llibertats fonamentals en totes les esferes de la vida civil, econòmica, política, social i cultural. 2. Tots els Estats faran tots els esforços necessaris per promulgar o derogar lleis, segons el cas, amb la finalitat de prohibir tota discriminació d'aquest tipus i prendre les mesures adequades per combatre la intolerància per motius de religió o conviccions en la matèria”*.

⁵⁴ Convenció sobre els Drets del Nen. Resolució 44/25 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 20 de novembre de 1989. Article 14 *“1. Els Estats Parts respectaran el dret del nen a la llibertat de pensament, de consciència i de religió. 2. Els Estats Parts respectaran els drets i deures dels pares i, en el seu cas, dels representants legals, de guiar al nen en l'exercici del seu dret de manera conforme a l'evolució de les seves facultats. 3. La llibertat de professar la pròpia religió o les pròpies creences estarà subjecte únicament a les limitacions prescrites per la llei que siguin necessàries per protegir la seguretat, l'ordre, la moral o la salut pública o els drets i les llibertats fonamentals dels altres”*.

⁵⁵ Convenció sobre els Drets del Nen. Resolució 44/25 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 20 de novembre de 1989. Article 2 *“2. Els Estats Part prendran totes les mesures apropiades per*

En el marc del Consell d'Europa, s'ha de tenir en compte el Conveni per la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals signat a Roma el 1950, que al seu article 9 manifesta el dret de tota persona a la llibertat de pensament, de consciència i de religió, de canviar de religió o conviccions, i de manifestar les seves creences individual i col·lectivament, en públic o en privat⁵⁶. I a l'article 14 estableix la prohibició de discriminació en el reconeixement i el gaudi dels drets protegits per aquest Conveni⁵⁷. La violació dels drets protegits per aquest Conveni està sotmesa a la jurisdicció del Tribunal Europeu de Drets Humans, i aquest s'ha pronunciat sobre la llibertat religiosa, establint que aquesta implica la llibertat per manifestar la religió, i el dret d'intentar convèncer als altres per adoptar la religió pròpia, per exemple mitjançant l'ensenyament⁵⁸. També ha fet referència a la discriminació per motius religiosos a l'assumpte Hoffman contra Àustria, on ha establert que la diferència de tracte basada en la religió és discriminatòria si no obeeix a una justificació objectiva i raonable, i si no hi ha una relació raonable de proporcionalitat entre els mitjans emparats i la finalitat perseguida⁵⁹.

garantir que el nen es vegi protegir contra tota forma de discriminació o càstig per causa de la condició, activitats, opinions expressades o creences dels seus pares, o els seus tutors o els seus familiars”.

⁵⁶ Europa. Conveni per la protecció dels drets i de les llibertats fonamentals, Roma, 4 de novembre de 1950. Article 9 “*Tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió; aquest dret implica la llibertat de canviar de religió o de conviccions, així com la llibertat de manifestar la seva religió o conviccions individual o col·lectivament, en públic o en privat, per mitjà del culte, l'ensenyament, les pràctiques i l'observació dels rituals*”.

⁵⁷ Europa. Conveni per la protecció dels drets i de les llibertats fonamentals, Roma, 4 de novembre de 1950. Article 14 “*El gaudi dels drets i llibertats reconeguts en el present Conveni ha de ser assegurat sense distinció alguna, especialment per raons de sexe, raça, color, llengua, religió, opinions polítiques o altres, origen nacional o social, pertinença a una minoria nacional, fortuna, naixement o qualsevol altre situació*”.

⁵⁸ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Kokkinakis c. Grècia, de 25 de maig de 1993. FJ 31.

⁵⁹ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Hoffman c. Àustria, de 23 de juny de 1993. FJ 33 “*(..) Dita diferència de tracte és discriminatòria en absència de “justificació objectiva i raonable”, és a dir, si no respon a un “objectiu legítim”, i si no hi ha “una relació raonable de proporcionalitat entre els mitjans fets servir i el perseguit”*”.

Per últim, en l'àmbit de la Unió Europea la primera manifestació d'un text que recollís els drets fonamentals en aquesta organització va ser la Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea, acordada a Niça el 7 de desembre de l'any 2000. Tot i que no neix com un text jurídicament vinculant, la Comissió Europea es va comprometre a la seva aplicació, i finalment amb el Tractat de Lisboa va esdevenir dret originari de la Unió Europea. La Carta de drets Fonamentals de la Unió Europea protegeix expressament la llibertat religiosa al seu article 10, manifestant, que tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió, així com a manifestar les seves conviccions tant individual com col·lectivament, en públic i en privat⁶⁰. Com es pot apreciar el text és molt semblant al redactat del Conveni Europeu de Drets Humans, i igual que aquest també recull el dret a la igualtat davant la llei i la no discriminació per motius religiosos, entre d'altres, als seus articles 20⁶¹ i 21⁶².

El Tractat de Lisboa reforma el Tractat de la Unió Europea i el Tractat de Funcionament de la Unió Europea després de que l'intent de crear una Constitució per Europa fes fallida. El Tractat de la Unió Europea al seu article 6 dóna valor jurídic a la Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea establint que la Unió reconeix els drets, llibertats i principis que s'hi enuncien. També estableix la obligació de la Unió Europea d'adherir-se com a part del Conveni Europeu per la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals, i la voluntat de que els drets fonamentals que s'hi anuncien formin part del dret de la Unió com a principis generals⁶³.

⁶⁰ Europa. Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea. DOUE C 364/1, de 18 de desembre del 2000. Article 10 "1. *Tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió. Aquest dret implica la llibertat de canviar de religió o de conviccions, així com la llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions individual o col·lectivament, en públic o en privat, a través del culte, l'ensenyament, les pràctiques i la observació dels rituals*".

⁶¹ Carta dels Drets Fonamentals de la Unió Europea. DOUE C 364/1, de 18 de desembre de 2000. Article 20 "*Totes les persones són iguals davant la llei*".

⁶² Carta dels Drets Fonamentals de la Unió Europea. DOUE C 364/1, de 18 de desembre de 2000. Article 21 "*1. Es prohibeix tota discriminació, i en particular l'exercida per raó de sexe, raça, color, orígens ètnics o socials, característiques genètiques, llengua, religió o conviccions, opinions polítiques o de qualsevol altre tipus, pertinença a una minoria nacional, patrimoni, naixement, discapacitat, edat o orientació sexual*".

⁶³ Tractat de la Unió Europea. Art. 6 "*1. La Unió reconeix els drets, llibertats i principis enunciats a la Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea de 7 de desembre de 2000, tal com va ésser adaptada el 12 de desembre de 2007 a Estrasburg, la qual tindrà el mateix valor jurídic que els Tractats. Les*

Finalment, el Tractat de Funcionament de la Unió Europea al seu article 10 estableix que “*la Unió intentarà lluitar contra tota discriminació per raó de sexe, raça o origen ètnic, religió o conviccions, discapacitat, edat o orientació sexual*”. També es fa referència a la llibertat religiosa a l'article 13, on es menciona que es respectaran les costums dels Estats membres relatives als ritus religiosos en les polítiques d'agricultura, pesca, transport, mercat interior, investigació i desenvolupament tecnològic i espacial⁶⁴. Per acabar, l'article 17 del mateix Tractat tracta la relació de la Unió Europea amb les esglésies i associacions religioses, i amb les organitzacions filosòfiques i no confessionals, establint una relació de respecte i cooperació amb aquestes⁶⁵.

Tot i que els textos internacionals estableixen la obligació de no discriminació per motius religiosos i protegeixen la llibertat religiosa, cap fa menció de la simbologia religiosa als seus articles, fet que suposa que aquesta no quedi expressament emparada dintre de la protecció de la llibertat religiosa. La simbologia religiosa és una part important de les conviccions que moltes

disposicions de la Carta no ampliaran de cap manera les competències de la Unió tal com es defineixen als Tractats. Els drets, llibertats i principis enunciats a la Carta s'interpretaran d'acord a les disposicions generals del títol VII de la Carta per les que es regeix la seva interpretació i aplicació i tenint degudament en compte les explicacions a que es fa referència a la Carta, que indiquen les fonts de dites disposicions. 2. La Unió s'adherirà al Conveni Europeu per la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals. Aquesta adhesió no modificarà les competències de la Unió que es defineixen als Tractats. 3. Els drets fonamentals que garanteix el Conveni Europeu per la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals i els que són fruit de les tradicions constitucionals comunes als Estats membres formaran part del Dret de la Unió com a principis generals”.

⁶⁴ Tractat de Funcionament de la Unió Europea, 13 de desembre de 2007. BOUE C 326/47, de 26 d'octubre de 2012. Art. 13 “*Al formular i aplicar les polítiques de la Unió en matèria d'agricultura, pesca, transport, mercat interior, investigació i desenvolupament tecnològic i espacial, la Unió i els Estats membres tindran plenament en compte les exigències en matèria de benestar dels animals com éssers sensibles, respectant al mateix temps les disposicions legals o administratives i les costums dels Estats membres relatives, en particular, a ritus religiosos, tradicions culturals i patrimoni regional*”.

⁶⁵ Tractat de Funcionament de la Unió Europea, 13 de desembre de 2007. BOUE C 326/47, de 26 d'octubre de 2012. Art. 17 “*1. La Unió respectarà i no prejudicarà l'estatut reconegut als Estats membres, en virtut del Dret intern, a les esglésies i les associacions o comunitats religioses. 2. La Unió respectarà així mateix l'estatut reconegut, en virtut del Dret intern, a les organitzacions filosòfiques i no confessionals. 3. Reconeixent la seva identitat i la seva aportació específica, la Unió mantindrà un diàleg obert, transparent i regulat amb dites esglésies i organitzacions*”.

vegades simbolitza la fe del subjecte. Arrel que és una manifestació de la seva religió a la que no vol renunciar, les mesures laborals o de seguretat que restringeixen l'ús d'aquesta simbologia ocasionen conflictes quan busquen obligar a un subjecte a que no l'utilitzi.

4. LÍMIT A LA LLIBERTAT RELIGIOSA: ORDRE PÚBLIC

Com bé assenyala Alenda Salinas el dret de llibertat religiosa no és absolut o il·limitat en les seves manifestacions⁶⁶, l'article 16.1 de la Constitució el subordina al manteniment de l'ordre públic protegit per la llei.

El Tribunal Constitucional a la seva jurisprudència tracta el límit a la llibertat religiosa a la seva Sentència 141/2000, de 29 de maig, establint que aquesta està sotmesa només als límits que li imposen el respecte als drets fonamentals dels altres i altres béns jurídics protegits constitucionalment⁶⁷. Assenyala el caràcter excepcional de l'ordre públic com a únic límit del dret a la llibertat religiosa i ideològica establint que aquest no pot servir com a justificació per a limitar el dret a la llibertat ideològica, religiosa i de creences àmpliament en base a fets que poden o no produir-se en un futur. També admet una aplicació preventiva d'aquesta excepció que suposa l'ordre públic sempre que s'orienti directament a la salvaguarda de la seguretat, de la salut i de la moralitat públiques, que quedin degudament acreditats els elements de risc i que les mesures adoptades siguin proporcionades i adequades a la finalitat perseguida⁶⁸.

⁶⁶ Alenda Salinas, M. (2015). La libertad de creencias en el derecho español. Configuración constitucional y tutela jurídica. *La libertad de creencias y su tutela jurídica* (p. 87 - 114). València: Tirant lo Blanch.

⁶⁷ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 141/2000, de 29 de maig. BOE num 156, de 30 de juny del 2000. FJ 4 “*El dret que assisteix al creient de creure i conduir-se personalment conforme a les seves conviccions no està sotmès a més límits que els que li imposen el respecte als drets fonamentals aliens i altres béns jurídics protegits constitucionalment; però el dret a manifestar les seves creences davant tercers mitjançant la seva professió pública, i el proselitisme de les mateixes, suma als primers els límits indispensables per mantenir l'ordre públic protegit per la llei*”.

⁶⁸ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 46/2001, de 15 de febrer. BOE num 65, de 16 de març de 2001. FJ 11 “*(...) és necessari subratllar, des de la perspectiva constitucional que ens és pròpia, que quan l'art. 16.1 CE garanteix les llibertats ideològica, religiosa i de culte “sense més limitació, en les seves manifestacions, que l'ordre públic protegit per la llei”, està significant amb la seva sola redacció, no només la transcendència d'aquells drets de llibertat com a peça fonamental de tot ordre de convivència democràtica (art. 1.1 CE), sinó també el caràcter excepcional de l'ordre públic com únic límit a l'exercici dels mateixos, el que, jurídicament, es tradueix en la impossibilitat de ser aplicat pels poders públics com una clàusula oberta que pugui servir de seient a meres sospites sobre possibles comportaments de futur i les seves hipotètiques conseqüències. (...) Ara bé, en qualitat d'únic límit a l'exercici del dret, l'ordre públic no pot ser interpretat en el sentit d'una clàusula preventiva davant*

Finalment, l'article 3.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa estableix com a únic límit la protecció del dret dels altres a l'exercici de les seves llibertats i drets fonamentals, i la salvaguarda de la seguretat, salut i moralitat públiques⁶⁹. Com veiem, l'article 3 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa estableix un concepte més ampli d'ordre públic. Aquest precepte es refereix a la seguretat, salut i moralitat pública com a constitutives de l'ordre públic. El Tribunal Constitucional s'ha pronunciat sobre les diferents vessants que recull aquest article. En referència a la seguretat pública a la seva Sentència 33/1982, de 8 de juny, l'assenyala com "aquella activitat dirigida a la protecció de persones i béns i al manteniment de la tranquil·litat i l'ordre ciutadà". Tenint en compte que no tota seguretat de persones i béns ni la normativa

eventuals riscos, perquè en tal cas ella mateixa es converteix en el major perill cert per l'exercici d'aquest dret de llibertat. Un enteniment de la clàusula d'ordre públic coherent amb el principi general de llibertat que informa el reconeixement constitucional dels drets fonamentals obliga a considerar que, com a regla general, només quan s'ha acreditat en seu judicial l'existència d'un perill cert per la "seguretat, la salut i la moralitat pública", tal com han de ser entesos en una societat democràtica, és pertinent invocar l'ordre públic com a límit a l'exercici del dret a la llibertat religiosa i de culte. No obstant, no es pot ignorar el perill que per les persones pot derivar-se d'eventuals actuacions concretes de determinades sectes o grups que, emparant-se en la llibertat religiosa i de creences, utilitzen mètodes de captació que poden menyscabar el lliure desenvolupament de la personalitat dels seus adeptes (...). Per això mateix, en aquest molt singular context, no pot considerar-se contrària a la Constitució l'excepcional utilització preventiva de la citada clàusula d'ordre públic, sempre que s'orienti directament a la salvaguarda de la seguretat, de la salut i de la moralitat públiques pròpies d'una societat democràtica, que quedin degudament acreditats els elements de risc i que, a més, la mesura adoptada sigui proporcionada i adequada a les finalitats perseguides (SSTC 120/1990, de 27 de juny, 137/1998, de 29 de juny, i 141/2000, de 29 de maig; STEDH casos Kokkinakis, Hoffman i C.R. c. Suïssa). Al marge d'aquest supòsit excepcional, en el que necessàriament han de concórrer les indicades cauteles, només mitjançant sentència ferma, i per referència a les pràctiques o activitats del grup, podrà estimar-se acreditada l'existència de conductes contràries a l'ordre públic que facultin per limitar lícitament l'exercici de la llibertat religiosa i de culte (...)"

⁶⁹ Espanya. Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa. BOE num 177, de 24 de juliol de 1980. Article 3 "1. L'exercici dels drets dimanants de la llibertat religiosa i de culte té com a únic límit la protecció del dret dels altres a l'exercici de les seves llibertats públiques i drets fonamentals, així com la salvaguarda de la seguretat, la salut i de la moralitat pública, elements constitutius de l'ordre públic protegit per la Llei en l'àmbit d'una societat democràtica".

encaminada a aconseguir-la pot englobar-se en el títol competencial de seguretat pública⁷⁰, el Tribunal Constitucional opina que es tracta d'un concepte més estricte, en el que s'ha de situar de manera predominant els Cossos de Seguretat a que es refereix l'article 104 de la Constitució⁷¹. Per tot això, Alenda Salinas defineix la seguretat pública com "*l'activitat dels poders públics i dels particulars, en funció de col·laboració amb els primers, dirigida a la protecció de persones i béns en front a possibles agressions violentes produïdes tant per actes humans com per forces naturals o fets accidentals, i compronent les mesures de prevenció, de minva i de reparació del dany*"⁷².

En segon lloc, pel que fa a la salut pública, aquesta es troba definida a l'article 1 de la Llei 33/2011, de 4 d'octubre, General de Salut Pública com "*el conjunt d'activitats organitzades per les Administracions públiques, amb la participació de la societat, per prevenir la malaltia així com per protegir, promoure i recuperar la salut de les persones, tant en l'àmbit individual com en el col·lectiu i mitjançant accions sanitàries, sectorials i transversals*". També en fa referència el Tribunal Constitucional a la seva Sentència 154/2002, de 18 de juliol, entenent-la com els riscos per la salut en general⁷³. Per tant, no podrà exercir-se lliurement la llibertat de

⁷⁰ Alenda Salinas, M. (2015). La libertad de creencias en el derecho español. Configuración constitucional y tutela jurídica. *La libertad de creencias y su tutela jurídica* (p. 87 - 114). València: Tirant lo Blanch.

⁷¹ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 313/1994, de 24 de novembre. BOE num 310, de 18 de desembre de 1994. FJ 6 "*(...) Amb aquest mateix criteri ja concloïem a la STC 59/1985 (FJ 2) que no tota seguretat de persones i béns, ni tota normativa encaminada a aconseguir-la, pot englobar-se al títol competencial de seguretat pública, doncs si així fos la pràctica totalitat de les normes de l'ordenament serien normes de seguretat pública i, per tant competència de l'Estat, quan és clar que es tracta d'un concepte més estricte, en el que s'ha de situar de mode predominant els cossos de seguretat a que es refereix l'art. 104 CE*".

⁷² Izu Belloso, M. J. *Los conceptos de orden público y seguridad ciudadana tras la CE de 1978*", cit., p 20. Dintre de Alenda Salinas, M. (2015). La libertad de creencias en el derecho español. Configuración constitucional y tutela jurídica. *La libertad de creencias y su tutela jurídica* (p. 87 - 114). València: Tirant lo Blanch.

⁷³ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional, 154/2002, de 18 de juliol. BOE num 188, de 7 d'agost de 2002. FJ 13 "*(...) els textos internacionals, que serveixen de pauta per la interpretació de les nostres normes (art. 10.2 CE), es refereixen als preceptes citats a la salut pública, entesa amb referència als riscos per la salut en general*".

creences quan faci perillar la prevenció de la malaltia o la recuperació de la salut amb caràcter públic.

Per últim, la moralitat pública ha estat entesa pel Tribunal Constitucional com un concepte difícil de determinar. Entén que aquesta és susceptible de canviar en funció de l'època, el país o la cultura. El Tribunal acaba valorant-la en funció del mínim ètic per la vida social a la Sentència 62/1982, de 15 d'octubre⁷⁴. El legislador però ha entès com a moral pública un concepte més ampli on entren les disposicions sancionadores de caràcter administratiu, les lleis de caràcter imperatiu que siguin preceptives, i els valors irrenunciables que propugna la Constitució quan defineix l'Estat social i democràtic de dret⁷⁵.

Els textos internacionals també contemplen límits a la llibertat religiosa. A nivell europeu el Conveni Europeu de Drets Humans al seu article 9.2 estableix com a justificació per restringir la llibertat religiosa la seguretat pública, la protecció de l'ordre, de la salut o de la moral públiques, o la protecció dels drets o les llibertats dels altres⁷⁶.

La jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans ha marcat les línies del que suposa l'ordre públic com a limitador de la llibertat religiosa. En primer lloc a la Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans Kokkinakis contra Grècia, de 25 de maig de 1993, resol la controvèrsia referent a les condemnes per proselitisme d'un Testimoni de Jehovà. El Tribunal

⁷⁴ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 62/1982, de 15 d'octubre. BOE num 276, de 17 de novembre de 1982. FJ 3 “ (...) *la moral pública - com element ètic comú de la vida social - és susceptible de concrecions diferents segons les diferents èpoques i països, per el que no és algo immutable des d'una perspectiva social. El que ens porta a la conclusió de que l'admissió de la moral pública com a límit ha de rodejar-se de les garanties necessàries per evitar que un baix concepte ètic, juridificat pel que fa a que és necessari un mínim ètic per la vida social, es produeixi una limitació injustificada de drets fonamentals i llibertats públiques, que tenen un valor central al sistema jurídic (art.10 CE).*”

⁷⁵ Alenda Salinas, M. (2015). La libertad de creencias en el derecho español. Configuración constitucional y tutela jurídica. *La libertad de creencias y su tutela jurídica* (p. 87 - 114). València: Tirant lo Blanch.

⁷⁶ Conveni per la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals, de 4 de novembre de 1950. Roma. Article 9 “2. *La llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions no pot ser objecte de més restriccions que les que, previstes per la llei, constitueixin mesures necessàries, en una societat democràtica, per la seguretat pública, la protecció de l'ordre, de la salut o de la moral públiques, o la protecció dels drets o les llibertats dels altres*”.

reconeix la necessitat de que existeixin limitacions a la llibertat religiosa en una societat on coexisteixen diverses conviccions, per tal de conciliar els interessos i respectar les creences de tots els ciutadans⁷⁷.

Un altre Sentència on el Tribunal Europeu de Drets Humans tracta els límits a la llibertat religiosa és l'assumpte Larissis i altres contra Grècia, de 24 de febrer de 1998⁷⁸. En aquest cas es tracta de tres oficials de l'exèrcit grec de l'aire que van ser sancionats penalment per actes de proselitisme dirigits a diferents soldats. Per aquesta controvèrsia el Tribunal Europeu de Drets Humans no pot aplicar la jurisprudència de l'assumpte Kokkinakis, ja que s'han de tenir en compte elements diferents quan els destinataris del proselitisme són civils o soldats. El Tribunal resol que per tractar-se d'una relació militar entre un superior jeràrquic i un soldat s'ha de considerar la dificultat del soldat per ignorar una conversa plantejada per un superior. De manera que mentre que aquest tipus d'interaccions en un entorn civil podrien ser inofensives, en un entorn militar podria ser percebut com assetjament o abús de poder⁷⁹.

⁷⁷ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Kokkinakis c. Grècia, de 25 de maig de 1993. FJ 33 *“El caràcter fonamental dels drets que garanteix l'article 9.1 es reflexa també en la manera de formular la clàusula relativa a la seva restricció. A diferència de l'apartat 2 dels articles 8, 10 i 11 que engloba el conjunt de drets mencionats al seu apartat primer, el de l'article 9 només contempla “la llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions”. Això posa de relleu que en una societat democràtica, on moltes religions coexisteixen en el si d'una mateixa població, pot ser necessari que dita llibertat pateixi limitacions derivades de la necessitat de conciliar els interessos de diversos grups i d'assegurar el respecte a les conviccions de tots”*.

⁷⁸ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Larissis i altres c. Grècia, de 24 de febrer de 1998. *“L'estructura jeràrquica que constitueix una característica de la condició militar pot donar un cert matís a tot aspecte de les relacions entre membres de les forces armades, de manera que costa a un subordinat rebutjar a un superior que l'aborda o sostreu a una conversa plantejada per aquest. (...) El que en un entorn civil, podria passar per ser un intercanvi inofensiu d'idees que el destinatari és lliure d'acceptar o rebutjar pot, en el marc de la vida militar, ser percebut com una forma d'assetjament o com l'exercici de pressions irregulars per un abús de poder”*.

⁷⁹ Lazacano Brotóns, I. (2005). Paz religiosa y libertad de expresión. La jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos y su posible impacto en el ordenamiento español. *Información para la paz: autocrítica de los medios y responsabilidad del público* (p. 375-398). <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2539079>>. Consultat 22 de maig de 2017.

Per últim, en referència a Grècia, el Tribunal Europeu de Drets Humans s'ha pronunciat a l'assumpte Manoussakis i altres contra Grècia⁸⁰. La controvèrsia tracta d'uns testimonis de Jehovà processats penalment per obrir un lloc de culte sense permís, com a conseqüència de la demora de l'Administració pública grega en respondre a la seva sol·licitud. El Tribunal resol aquest assumpte determinant que les restriccions a la llibertat religiosa en aquest supòsit no poden ser considerades com “*necessàries en una societat democràtica*”. Aquest raonament obeeix a tres característiques: l'àmplia discrecionalitat que la legislació grega atorga a les autoritats nacionals; la inexistència de termini per contestar a la sol·licitud; i la intervenció de l'Església Ortodoxa Grega en el procediment de concessió de la llicència d'obertura. Per aquests motius el Tribunal va determinar que s'havia produït una violació de l'article 9 del Conveni⁸¹.

Un altre supòsit on el Tribunal Europeu de Drets Humans no ha considerat legítimes les restriccions a la llibertat religiosa és l'assumpte Ahmet Arslan i altres contra Turquia, de 23 de febrer de 2010. En aquest supòsit, Turquia aplica una regulació sobre la vestimenta amb símbols religiosos, i això provoca que s'imposin unes sancions a un grup islàmic perquè utilitzen una indumentària religiosa molt característica, incloent un turbant, però sense ocultar el rostre. En aquest supòsit el Tribunal considera que la necessitat de restricció no es troba acreditada de manera convincent, ja que no va ser al·legada cap raó d'ordre o seguretat pública per justificar la mesura. No es pot deduir que aquesta vestimenta constitueixi una amenaça a l'ordre públic o una pressió sobre els altres, ja que les sancions s'han imposat en llocs públics oberts, com carrers i places, i tampoc es pot demostrar que el fet de portar aquesta vestimenta constitueixi una conducta proselitista que pot afectar els drets dels altres⁸².

⁸⁰ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Manoussakis i altres c. Grècia, de 26 de setembre de 1996.

⁸¹ Martín Sánchez, I. (2014). Las confesiones religiosas y su autonomía según el Tribunal Europeo de Derechos Humanos. *Encuentros multidisciplinares, volum 16 (nº 46)*, p. 64 - 73. <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4635471>>. Consultat 22 de maig de 2017.

⁸² Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Ahmed Arslan i altres c. Turquia, de 23 de febrer de 2010. FJ 49 “*El Tribunal recorda que ha constatat que els demandants han estat sancionats per la vestimenta que portaven en llocs públics oberts a tots com els carrers i places públiques. No es tracta, per tant, de la reglamentació de la portança de símbols religiosos en un establiment públic, en el qual el respecte de la neutralitat respecte les creences religioses pot primar sobre la llibertat de l'exercici del dret a manifestar la seva religió (...)*”. FJ 51 “*(...) el Tribunal estima*

El Tribunal Europeu de Drets Humans no només ha hagut de definir els límits de la llibertat religiosa, sinó que també ha resolt conflictes entre aquesta i altres drets fonamentals. En l'assumpte Otto Preminger-Institut contra Àustria, de 20 de setembre de 1994, el Tribunal resol una controvèrsia entre el dret a la llibertat d'expressió i la llibertat religiosa. L'Otto Preminger-Institut vol reproduir una pel·lícula que conté caricatures de la fe cristiana, i l'Estat la confisca per impedir la reproducció, ja que considera que atempta contra els sentiments religiosos dels cristians. El Tribunal estableix que es pot considerar que el respecte als sentiments religiosos dels creients han sigut violats per unes representacions provocadores dels objectes de culte religiós. Per últim, admet que les mesures estatals persegueixen un fi legítim de protegir els drets dels ciutadans⁸³. En aquest cas, s'ha donat prioritat a la llibertat religiosa per davant de la llibertat d'expressió, però no sempre resulta legítim. Tal com exposa Garriga Domínguez, “*per justificar aquest límit és necessari que l'expressió de l'atac als sentiments religiosos superi la frontera que separa la crítica legítima del menyspreu vexatori*”⁸⁴.

Per últim, una matèria que ha originat molts conflictes tant a nivell europeu com espanyol és la simbologia religiosa dinàmica, és a dir, els símbols o vestimenta que els creients porten amb sí mateixos. Tal com assenyala Cañameres Arribas, “*una de les qüestions més conflictives a les que s'enfronten les societats occidentals en relació amb el factor religiós és la relacionada amb els símbols religiosos dinàmics*”⁸⁵.

que cap element del procediment mostra que els demandants hagin intentat sotmetre a pressions abusives als vianants als carrers i places públiques, amb l'objectiu de promoure les seves conviccions religioses”.

⁸³ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Otto Preminger-Institut c. Àustria, de 20 de setembre de 1994. “*Les mesures objecte del litigi pretenien protegir el dret dels ciutadans a no ser insultats en els seus sentiments religiosos per l'expressió pública de les opinions d'altres persones. Per tant, el Tribunal admet que aquestes mesures persegueixen una finalitat legítima a l'empara de l'article 10.2, a saber “la protecció dels drets dels altres”*”.

⁸⁴ Garriga Domínguez, A. (2014). El conflicto entre la libertad de expresión y los sentimientos religiosos en las sociedades multiculturales. *Anuario de filosofía del derecho*, n° 30 (p. 97-115). <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4809969>>. Consultat 24 de maig de 2017.

⁸⁵ Cañameres Arribas, S. (2010). Símbolos religiosos en un Estado democrático y plural. *Revista de Estudios Jurídicos* n° 10/2010. <<http://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/rej/article/view/538/480>>. Consultat 24 de maig de 2017

En primer lloc, és especialment controvertit l'àmbit educatiu, tant en menors com en universitaris. En referència als menors, el Tribunal Suprem a la seva Sentència de 23 de març de 2004 estableix que és especialment sensible la llibertat religiosa en l'educació, ja que els joves es troben en fase de formació de la personalitat i pot influir en el seu comportament en vers les creences religioses⁸⁶.

En l'àmbit del Tribunal Europeu de Drets Humans, hem de tractar l'assumpte Dogru contra França, de 4 de desembre de 2008. Es tracta d'una menor d'onze anys que es negava a treure's el vel islàmic a les classes d'educació física, i a la que el consell de disciplina del centre educatiu va expulsar per aquest fet. Primerament, el Tribunal recorda que l'Estat pot limitar la llibertat de manifestar una religió si l'exercici d'aquesta llibertat entra en conflicte amb l'objectiu de garantir la protecció dels drets i llibertats d'altres, de l'ordre i la seguretat públiques. En referència al supòsit concret, el Tribunal Europeu de Drets Humans considera que la restricció és legítima, al·ludint a que la finalitat de la restricció és el respecte dels requeriments de la laïcitat a les escoles públiques, i especialment que s'ha de tenir cura d'evitar que les manifestacions religioses dels alumnes no constitueixin un acte que pugui ser font de pressió i exclusió⁸⁷. Per tant, el Tribunal considera que existeix una justificació de protecció dels drets dels altres i tutela de l'ordre públic. En aquesta ocasió el Tribunal també exemplifica que obligar a posar-se un casc a un motociclista que porta un turbant de la religió sikh és una mesura de seguretat necessària, i que la restricció del dret a la llibertat religiosa del demandant està justificada per la protecció de la seva salut. De la mateixa manera considera que els controls de seguretat dels aeroports o els consolats consistents en retirar el turbant sikh o el vel islàmic no consisteixen en una acció desproporcionada a l'exercici de la llibertat religiosa. Així com tampoc ho seria regular la vestimenta dels alumnes, o la denegació dels serveis de l'administració, tals com l'expedició d'un diploma, quan no s'accepta aquesta reglamentació⁸⁸.

⁸⁶ Espanya. Sentència del Tribunal Suprem, Sala de lo Contenciós, 1980/2004, de 23 de març de 2004. FJ 2 *“Especialment sensible al tema de la llibertat religiosa és l'educació, doncs en la fase de formació de la personalitat dels joves, l'ensenyament influeix decisivament al seu futur comportament respecte de creences o inclinacions, condicionant les seves conductes dins d'una societat, que aspira a la tolerància d'altres opinions i ideals que no coincideixin amb els propis”*.

⁸⁷ Bouazza Ariño, O. (2009). Notas de jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos. *Revista de Administración Pública*, num. 178, Madrid, gener-abril, p. 341-357.

⁸⁸ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Dogru c. França, de 4 de desembre de 2008. FJ 64.

Aquesta sentència ha resultat controvertida per la doctrina. Per exemple l'autor Cañamares Arribas, no comparteix el pronunciament del Tribunal Europeu de Drets Humans perquè considera que no es pot limitar la llibertat religiosa en base la laïcitat d'un Estat; i, en segon lloc, perquè no la considera una mesura proporcional que respecti el dret a la llibertat religiosa de la menor⁸⁹.

A Espanya també s'han produït diferents conflictes en l'àmbit escolar relacionats amb el vel islàmic. En ambdós casos, els Tribunals opten per fallar a favor del centre educatiu i en contra de la menor que vol portar el vel islàmic.

En primer lloc, la Sentència del Jutjat Contenciós-Administratiu num. 32 de Madrid, de 25 de gener de 2012, tracta el cas d'una menor sancionada per utilitzar el vel islàmic en contra del reglament de vestimenta del centre. El Tribunal entén que la prohibició de l'ús del vel no suposa una lesió de la llibertat religiosa de la menor, ja que compleix amb les exigències de protecció dels drets humans, i constitueix una mesura necessària per a salvaguardar els drets fonamentals dels altres i l'ordre públic⁹⁰.

En segon lloc, la Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Castella i Lleó de 28 de novembre de 2014 segueix la mateixa línia que l'anterior. Considera legítima la sanció de canvi de centre imposada a una menor a conseqüència de l'expedient disciplinari que li ha obert l'escola per contradir el reglament i portar el vel islàmic. El Tribunal opina que dintre el respecte a la llibertat ideològica i de religió s'ha de tenir en compte el respecte a la llibertat d'educació i d'ensenyament, entesa des de la perspectiva del centre de poder fixar unes línies i directrius en la seva educació per aconseguir les finalitats que persegueixen. Per tant, el Tribunal al·lega dos motius pels quals el centre no ha vulnerat el dret a la llibertat religiosa de la menor: la llibertat d'organització del centre per aconseguir les finalitats educatives que pretengui; i la possibilitat dels pares per escollir el centre educatiu on aniran els seus fills. En conclusió, reconeix que el centre pot exigir als seus alumnes un règim de convivència i

⁸⁹ Cañamares Arribas, S. (2009). Libertad religiosa del menor y simbología religiosa en la escuela. Dins Martín Sánchez, I; González Sánchez, M (2009) *Algunas cuestiones controvertidas del ejercicio del derecho fundamental de libertad religiosa en España*. (p. 331-359). Madrid: Fundación Universitaria Española.

⁹⁰ Espanya. Sentència del Jutjat Contenciós-Administratiu num. 32 de Madrid 35/2012, de 25 de gener.

comportament determinat, i que els pares poden escollir una altre escola que compleixi amb les seves conviccions, en comptes d'aquesta que no s'hi ajusta⁹¹.

Però, no només existeixen conflictes quan es tracta de menors. En l'àmbit universitari el Tribunal Europeu de Drets Humans es va pronunciar sobre simbologia religiosa dinàmica a l'assumpte Leyla Shain contra Turquia⁹². Es tracta d'un cas amb una importància rellevant, ja que va ser decidit en dues instàncies, Sala i Gran Sala, i va tenir un notable impacte en l'opinió pública. Leyla Shain era una noia turca, estudiant de Medicina, que no va poder assistir a diversos exàmens i activitats docents per no treure's el vel, i a la que finalment van acabar suspent durant un semestre per aquest motiu. La Universitat pública a la que assistia, quan es trobava cursant els seus estudis allà, va dictar una normativa per prohibir l'ús de barbes i mocadors que cobrissin el cap, per mantenir un "clima laic". En aquest cas, el Tribunal va establir que es pot limitar l'ús del vel islàmic, si la restricció està prevista per la llei i obeeix a la finalitat legítima de protegir l'ordre públic i el dret dels altres. En aquest supòsit s'ha reconegut la legitimitat de les polítiques contràries a l'ús del vel islàmic, pel marge de discrecionalitat de l'Estat turc per a aplicar restriccions als drets fonamentals, i per considerar que estan justificades en virtut del principi constitucional de laïcitat. El Tribunal considera necessari aquest principi a Turquia pel manteniment de la democràcia davant la possible difusió d'interpretacions extremes de l'Islam. Per últim, torna a fer èmfasi en la discrecionalitat dels Estats per regular els seus drets, en base a la seva doctrina del marge d'apreciació nacional. Aquest pronunciament va generar controvèrsies en referència a la seva base probatòria, ja que el govern turc no va proporcionar proves de que el vel islàmic generés una atmosfera d'intolerància religiosa a la Universitat. Per aquest motiu, hi ha experts que consideren que el Tribunal no ha realitzat la necessària funció supervisora de la "necessitat social imperiosa", que ha proclamat a altres sentències per a restringir la llibertat religiosa. I també opinen que ha justificat les restriccions a l'ús de vestimenta religiosa des de la perspectiva del govern turc de protecció a l'ordre públic⁹³.

⁹¹ Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Castella i Lleó, Sala de lo Contenciós, 277/2014, de 28 de novembre de 2014.

⁹² Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Leyla Sahin c. Turquia, de 10 de novembre de 2005.

⁹³ Martínez-Torrón, J. *La cuestión del velo islámico en la jurisprudencia de Estrasburgo*. Projectes P2007/HUM.0403, per la realització de Programes d'activitats d'I+D entre Grups d'investigació de la Comunitat de Madrid en Socioeconomia, Humanitats i Dret; Projecte DER2008-05283, del Ministeri de

Crida l'atenció en aquests supòsits que acabem d'analitzar, que sembla que no es prioritza el dret a l'educació, sinó que es segueixi la normativa del centre, per sobre de l'educació i de la llibertat religiosa dels menors. Tot i que es considera que l'ensenyament implica una formació que permet desenvolupar la personalitat dels alumnes, i que és un instrument bàsic per transmetre coneixements, habilitats socials i professionals, i sobretot principis i valors des del respecte al pluralisme⁹⁴.

En matèria laboral el Tribunal Europeu de Drets Humans també s'ha pronunciat sobre simbologia religiosa dinàmica. En primer lloc, l'assumpte Dahlab contra Suïssa⁹⁵, on a una professora d'una classe de nens entre quatre i vuit anys se li va prohibir portar el vel islàmic durant la seva activitat. El Tribunal va estimar que la prohibició efectivament és una restricció de la llibertat religiosa, però és legítima en base a que la laïcitat és un principi contingut a la Constitució del cantó de Ginebra que implica la neutralitat confessional en l'ensenyament. En aquest cas, accepta el raonament del govern suís respecte a la necessitat de la seva restricció, per considerar la importància i conseqüències de la laïcitat a l'escola com un mitjà de protecció de les creences dels estudiants, tenint en compte la seva edat i presumible influenciabilitat. El Tribunal ha conclòs que la prohibició de símbols religiosos ostensibles no excedeix el marge d'apreciació discrecional que tenen els Estats per aplicar les restriccions a la llibertat religiosa previstes a l'article 9.2 del Conveni Europeu de Drets Humans⁹⁶.

Ciència i Innovació espanyol; i Grup d'Investigació 940091 de la Universitat Complutense. <http://www.deltapublicaciones.com/derechoyreligion/gestor/archivos/07_10_41_980.pdf>. Consultat 20 de maig de 2017.

⁹⁴ García Vázquez, S. (2013). El derecho a la libertad religiosa y el uso del velo islámico. Marco constitucional, normativo y jurisprudencial. *Anuario de Facultade de Dereito da Universidade da Coruña* 17, 2013, p. 371-408. <http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/handle/2183/12565/AD_17_2013_art_18.pdf?sequence=1>. Consultat 24 de maig de 2017.

⁹⁵ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Dahlab c. Suïssa, de 15 de febrer de 2001.

⁹⁶ Martínez-Torrón, J. *La cuestión del velo islámico en la jurisprudencia de Estrasburgo*. Projectes P2007/HUM.0403, per la realització de Programes d'activitats d'I+D entre Grups d'investigació de la Comunitat de Madrid en Socioeconomia, Humanitats i Dret; Projecte DER2008-05283, del Ministeri de Ciència i Innovació espanyol; i Grup d'Investigació 940091 de la Universitat Complutense.

També en matèria laboral, el Tribunal Europeu de Drets Humans ha resolt l'assumpte Eweida i altres contra el Regne Unit, de 15 de gener de 2013. La Sra. Eweida era hostessa de vol de la companyia, i quan aquesta va canviar l'uniforme a un amb la camisa de coll obert, se li veia una creu que portava al coll per motius religiosos. Davant aquest fet, la companyia va requerir a la Sra. Eweida que se la traïes, ja que contradeïa el reglament sobre l'uniforme. Tot i aquest requeriment a la Sra. Eweida, s'havia permès als homes sikh portar un turbant i a les treballadores de terra musulmanes portar el mocador al cap. Quan la Sra. Eweida es va negar a treure's la creu va ésser enviada a casa sense sou fins que decidís complir la seva obligació contractual i anar a treballar sense la creu. Com continuava negant-se, British Airways va oferir-li un lloc com a administrativa al que la Sra. Eweida es va negar. Posteriorment va modificar les normes sobre l'uniforme i li va permetre portar la creu, però negant-se a indemnitzar-la per els dies de feina perduts. En aquest supòsit, el Tribunal considera que en cas d'una controvèrsia relacionada amb la restricció de la llibertat religiosa al lloc de treball, s'ha de valorar si la restricció es proporciona o no, en comptes de contemplar la possibilitat de canviar de feina. I determina que la negativa de British Airways de deixar portar la creu a la Sra. Eweida va constituir una ingerència al seu dret a la manifestar la seva religió. Com que es tracta d'una empresa privada, el Tribunal ha d'analitzar si l'Estat ha complert amb les seves obligacions. Com que el Regne Unit no disposa d'una legislació per regular la vestimenta i els símbols religiosos al lloc de treball, s'ha analitzat la proporcionalitat de la restricció. Finalment, el Tribunal va concloure que en aquestes circumstàncies on no hi ha una prova real d'invasió dels interessos de tercers, les autoritats nacionals no van protegir de manera suficient el dret de la Sra. Eweida a manifestar la seva religió⁹⁷.

Deixant de banda l'àmbit europeu, a Espanya s'han ocasionat diversos conflictes en l'àmbit laboral. En primer lloc, el Tribunal Superior de Justícia de Madrid a la Sentència de 27 d'octubre de 1997 tracta l'assumpte d'una treballadora musulmana que prop d'un mes després d'entrar a treballar sol·licita a l'empresa no portar uniforme amb la faldilla curta, no treballar els divendres unes hores determinades per poder anar a resar col·lectivament, plegar una hora abans de la posta de sol durant el Ramadà, i no treballar en establiments on es manipulin productes derivats del porc i l'alcohol. Totes les peticions li són denegades per l'empresa. El Tribunal

<http://www.deltapublicaciones.com/derechoyreligion/gestor/archivos/07_10_41_980.pdf>. Consultat 20 de maig de 2017.

⁹⁷ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Eweida i altres c. Regne Unit, de 15 de gener de 2013. FJ 89 - 95.

considera que tot i que la llibertat religiosa és un dret sagrat i respectable tant en l'esfera de la consciència individual com col·lectiva, les directrius exigeixen a la part treballadora una conducta especial de lleialtat i bona fe. Conclou considerant que la treballadora no ha actuat de bona fe al no especificar la seva confessió religiosa i l'horari especial que això implica en la seva sol·licitud de treball per tal de que l'empresa pugui estudiar com encaixar la situació a la seva infraestructura, pel que desestima el recurs de la treballadora⁹⁸.

En segon lloc, el Tribunal Superior de Justícia de Balears, en Sentència de 9 de setembre de 2002, desestima el recurs d'una Empresa Municipal de Transports contra un dels seus treballadors jueus. En aquest cas, s'al·legava que el fet de que el conductor portés una kipà⁹⁹ per motius religiosos afectava la seva feina, tot i que anteriorment l'empresa havia consentit que la portés. El Tribunal determina que el fet de portar-la no afecta negativament a la realització de la seva feina, no causa cap dany a la imatge de l'empresa, ni tampoc incidents o trastorns durant l'execució del servei, tal com venia passant durant anys. Pel que no existeix raó que justifiqui ajustat a dret la decisió de l'empresa¹⁰⁰.

En la mateixa línia es pronuncia el Jutjat de lo Social num. 1 de Palma en la seva Sentència de 13 de febrer de 2017. Estima la demanda interposada per una treballadora de l'Aeroport de Palma, del departament del servei al passatger, a la que la seva companyia va prohibir portar el vel islàmic o hiyab¹⁰¹. El Tribunal considera que Acciona ha vulnerat els seus drets fonamentals quan li ha prohibit portar el vel, ja que l'ús del hiyab és una manifestació de la creença religiosa de la treballadora i l'empresa no manté cap política de neutralitat religiosa. La sentència estima que la llibertat de l'individu de manifestar la seva religió *"no pot ser objecte de més restriccions que les que, previstes per la llei, constitueixin mesures necessàries en una societat democràtica per la seguretat pública, la protecció de l'ordre, de la salut o de la moral"*¹⁰². Aquesta sentència

⁹⁸ Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justicia de Madrid 776/1997, de 27 d'octubre de 1997. FJ 2.

⁹⁹ Una kipà és una petita gorra ritual utilitzada tradicionalment per els homes jueus.

¹⁰⁰ Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Balears, Sala de lo Social, 457/2002, de 9 de setembre de 2002.

¹⁰¹ El hiyab és un vel que cobreix el cap i el pit que utilitzen les dones musulmanes, normalment des de la pubertat.

¹⁰² Espanya. Sentència del Jutjat de lo Social num. 1 de Palma 31/2017, de 13 de febrer de 2017.

és contrària al pronunciament del Tribunal de Justícia de la Unió Europea, que ha avalat la prohibició del vel islàmic al lloc de treball, ja que considera que aquesta prohibició no es pot considerar com una discriminació directa per motius religiosos, sinó que constitueix una expressió de la llibertat d'empresa. El Tribunal especifica que la prohibició ha de basar-se en una norma interna de l'empresa que s'apliqui per igual sobre qualsevol tipus de signe religiós. Estableix que *“la prohibició de l'ús visible de signes de conviccions polítiques, filosòfiques o religioses és apte per garantir la correcta aplicació d'un règim de neutralitat, sempre que dit règim es persegueixi realment de forma congruent i sistemàtica”*. Per últim, destaca que la restricció ha de ser proporcional, essent estrictament necessària per aconseguir la finalitat perseguida¹⁰³.

En conclusió, com hem vist a les sentències analitzades, els Tribunals defineixen clarament els límits a la llibertat religiosa en base a la normativa tant europea, amb el Conveni Europeu de Drets Humans, com espanyola, on s'estableixen els límits a la Constitució i a la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa. Coincideixen en que els límits són l'ordre públic, la seguretat, la salut i la moral públiques i els drets dels altres. Generalment s'accepten les restriccions, sempre que es trobin justificades en base als límits que hem anunciat anteriorment. És a dir, s'ha de tractar d'un símbol o conducta que: o bé ocasiona una lesió als drets dels altres; o vulnera la neutralitat d'un espai on es considera imperatiu que no hi hagi manifestacions de cap confessió religiosa; o bé suposa un perill per l'ordre públic; o poden ser alguns d'aquests motius acumulats. A banda d'aquesta justificació, la mesura ha de resultar proporcional a la finalitat que es vol aconseguir, i sobretot ha d'estar prevista per una norma. D'aquesta manera, no s'accepten com a legítims actes arbitraris que suposen una discriminació no fonamentada, i casos on no es pot considerar que s'ocasioni un perill per l'ordre públic o la vulneració de drets fonamentals dels altres ciutadans. Però en general els Tribunals no admeten una discriminació per motius religiosos o la vulneració de la llibertat religiosa, si es justifica el perquè d'aquesta diferència o restricció.

¹⁰³ Luxemburg. Sentències del Tribunal de Justícia de la Unió Europea C-157/15, G4S Secure Solutions i C-188/15, Bougnaoui i ADDH, Comunicat de Premsa num. 30/17, de 14 de març de 2017.

5. RESTRICCIONS NORMATIVES A LA LLIBERTAT RELIGIOSA

En l'actualitat, els atemptats terroristes s'han intensificat, creant alerta en molts països i provocant un rebuig a les conviccions religioses, ja que aquests es basen en una ideologia religiosa concreta com és l'Islam per a justificar la comissió d'actes on s'acaba amb la vida de centenars de persones.

Davant aquests fets, el Consell d'Europa va dictar la Recomanació 1927 (2010) sobre Islam, Islamisme i Islamofòbia a Europa. Recomana que no es prohibeixi de forma general l'ús de vestimenta religiosa islàmica, ni tan sols el vel integral, a no ser que es justifiqui per motius de seguretat i ordre públic.

Tot i aquesta Recomanació, arrel de l'associació entre l'Islam i el terrorisme, diversos països europeus han prohibit la vestimenta religiosa d'aquesta confessió al·legant que no permet identificar la persona correctament perquè aquesta està coberta, i que això suposa un perill per l'ordre públic i la seguretat. A Europa, França va ser la precursora dictant la Llei 1192-2010 d'11 d'octubre, sobre ocultació de la cara en espais públics, que prohibeix el vel integral en determinats espais públics. Però no va ser la primera vegada que França legislava en relació amb la vestimenta religiosa islàmica, ho va fer anteriorment en l'àmbit educatiu amb la Llei 2004-228 de 15 de març de 2004, en aplicació del principi de laïcitat, sobre l'ús de signes o vestits que manifestin una pertinença religiosa a les escoles, col·legis o liceus públics, on es prohibeix el vel islàmic per preservar la neutralitat dels centres escolars. El Tribunal Europeu de Drets Humans es va pronunciar sobre la Llei francesa de 2010 a l'assumpte SAS contra França, d'1 de juliol de 2014¹⁰⁴. En aquest supòsit la demandant és una dona musulmana que està en contra de la llei francesa que no permet portar vel integral, burka o niqab¹⁰⁵ als espais públics. Al·lega que ella porta el niqab per la seva fe i conviccions personals, i aquesta norma li limita el seu dret a la llibertat religiosa. El Tribunal resol que efectivament existeix una restricció d'aquest dret, però que aquesta està prevista a la llei i respon a un objectiu legítim com és la seguretat pública. Conclou especificant que l'Estat té un ampli marge d'apreciació respecte aquesta qüestió de política general, pel que determina que aquesta llei no infringeix el Conveni

¹⁰⁴ Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte SAS contra França, d'1 de juliol de 2014.

¹⁰⁵ El niqab és el vel que cobreix la totalitat de la cara de les dones, excepte per una obertura a l'altura dels ulls, i arriba fins als genolls, sobre el vestit. És similar al burka.

de Roma¹⁰⁶. En el mateix sentit s'havia pronunciat anteriorment respecte a la Llei francesa de 2004, en el ja citat cas Dogru contra França, entre d'altres.

A banda de les lleis estatals, els Ajuntaments francesos també han dictat ordenances municipals que prohibeixen determinades vestimentes en llocs públics. Aquesta matèria ha resultat molt controvertida amb l'anomenat burkini¹⁰⁷ durant l'estiu de 2016 quan a algunes localitats de costa franceses s'han imposat sancions a banyistes massa cobertes.

Un altre país europeu que ha legislat en aquesta matèria és Bèlgica, amb la Llei d'1 de juny de 2011, que prohibeix les peces de vestir que oculten totalment o de forma principal el rostre als espais públics. Aquesta llei prohibeix el vel integral, el burka i el niqab tant per motius d'ordre i seguretat públiques com per no considerar-los un símbol religiós previst pel Coran. Es creu que aquesta vestimenta és una manifestació de la submissió de la dona i la desigualtat. Bèlgica considera que el principi fonamental del respecte físic i moral de tot individu és més important que la lliure expressió de les seves conviccions religioses, pel que ha prohibit aquestes peces de roba. El Tribunal Constitucional Belga a la seva sentència 145/2012, de 6 de desembre, es va pronunciar sobre aquesta llei rebutjant varis recursos contra la prohibició de l'ús del burka i el niqab en llocs públics. La seva opinió és que no viola el principi de llibertat religiosa per tractar-se d'una disposició necessària per protegir l'ordre públic i la seguretat pública. Per últim, en l'àmbit educatiu Bèlgica, igual que França, el 2005 va dictar una norma per limitar l'ús del vel islàmic en l'àmbit escolar.

L'últim país europeu en legislar sobre la vestimenta islàmica ha sigut Holanda. El 29 de novembre de 2016 es va aprovar pel Parlament un Projecte de Llei per prohibir l'ús del vel integral islàmic i de qualsevol indumentària que serveixi per ocultar el rostre en edificis estatals i al transport públic.

En referència a Espanya, no existeix una llei estatal que prohibeixi l'ús del vel, integral o no, als espais públics. Tot i així, en l'àmbit de Catalunya hi ha hagut diversos conflictes a nivell municipal amb aquesta vestimenta. Diversos Ajuntaments han dictat ordenances per prohibir o

¹⁰⁶ Carretero García, A. (2014). Sin burka por prohibición: nota a la sentencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos de 1 de julio de 2014. *Revista CESCO de Derecho de Consumo*, nº 11/2014, p. 273-285.

¹⁰⁷ El burkini és un banyador de polièster que cobreix tot el cos i el cabell, excepte la cara, les mans i els peus.

limitar l'ús de peces de vestir que cobreixin la cara en llocs públics. Entre aquestes ordenances municipals s'ha de destacar l'ordenança de l'Ajuntament de Lleida de civisme i convivència, en la que s'establia la prohibició de l'ús del burka i el niqab als edificis i equipaments de titularitat municipal. Aquesta ordenança considerava que la igualtat entre homes i dones és un dret irrenunciable i per raons de seguretat, convivència i civisme, i que el burka era un símbol de desigualtat de la dona. A conseqüència de l'aprovació d'aquesta ordenança, l'Associació islàmica Watani per la Llibertat i la Justícia va presentar un recurs davant el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya. Aquest va resoldre l'assumpte en Sentència de 7 de juny de 2011 desestimant el recurs de l'Associació Watani. El Tribunal considera que no hi ha vulneració de l'article 16 de la Constitució, ja que el dret a la llibertat religiosa es pot limitar per mantenir l'ordre públic, i aquest motiu queda justificat per l'ordenança municipal¹⁰⁸.

La Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya va ser recorreguda al Tribunal Suprem, que va resoldre, en Sentència de 14 de febrer de 2013, contraris a dret els preceptes de l'ordenança impugnats i anul·lant-los. El Tribunal considera que l'ús del vel constitueix una manifestació del dret fonamental de llibertat religiosa i determina la seva restricció il·legítima en aquest supòsit. Dictamina que les limitacions a l'exercici dels drets fonamentals només es poden establir mitjançant una norma que hagi dictat el poder legislatiu. Per tant, l'Ajuntament no pot dictar una ordenança limitant la llibertat religiosa sense emparar-se en una llei prèvia que reguli aquesta matèria. Més enllà de les qüestions formals, el Tribunal tampoc considera que existeixin raons de fons per restringir la llibertat religiosa. El dret de llibertat religiosa només pot limitar-se per protegir el dret dels altres a l'exercici de les seves llibertats públiques i drets fonamentals i per la salvaguarda de la seguretat, la salut i la moralitat públiques, tal com exposa l'article 3.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa. En aquest cas, el Tribunal no considera demostrat que concorri cap d'aquests pressupòsits previstos que legitimin el límit que s'ha imposat a l'exercici de la llibertat religiosa. En referència a considerar el vel integral com a discriminatori per les dones, el Tribunal entén que *“el subjecte d'aquesta suposada discriminació són les dones adultes, i aquestes tenen un àmbit de llibertat que fa que tinguin a disposició mesures adequades per optar per la vestimenta que considerin d'acord amb la seva cultura, religió i visió de la vida, pel que no es pot considerar adequat justificar la prohibició*

¹⁰⁸ Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya, Sala de lo Contenciós-Administratiu, 489/2011, de 7 de juny de 2011.

*d'aquest supòsit en base a que la dona no vesteix el vel integral lliurement, sinó que ho fa com a conseqüència d'una coacció externa contrària a la igualtat de la dona*¹⁰⁹.

Com s'ha pogut observar hi ha diversitat en les regulacions i opinions, tant entre els països europeus com entre els municipis i Comunitats Autònomes espanyoles. En aquest anàlisi s'han destacat tres països on les prohibicions d'ús de vestimenta religiosa que ocultí el rostre ha sigut legislat, però el debat sobre aquest tipus de simbologia religiosa no es limita, ni al vel integral ni als països on s'ha regulat o s'ha restringit el seu ús, sinó que en la majoria de països europeus, inclòs Espanya, existeix un debat polític-social sobre vestimenta religiosa que incrementa el seu volum cada vegada que es produeixen atemptats terroristes que actuen sota la seva pròpia interpretació de l'Islam. I que de alguna manera arriba a altres confessions religioses. Per exemple, aquest dies es pot llegir a la premsa que a Itàlia s'ha prohibit que els sikhs portin en públic el seu ganivet religiós, el kirpan, por motius d'ordre públic i seguretat pública.

¹⁰⁹ Espanya. Sentència del Tribunal Suprem, Sala de lo Contenciós, 693/2013, de 14 de febrer de 2013.

6. CONCLUSIÓ: EL RESPECTE A LA LLIBERTAT RELIGIOSA I DE CONSCIÈNCIA

Primera: De tot el que hem analitzat fins ara en sorgeix la pregunta de si s'està vulnerant el dret a la llibertat religiosa sota la justificació de mantenir l'ordre públic. Hem vist que recentment s'ha incrementat el nombre de països que està a favor de regular la vestimenta religiosa, principalment musulmana, en llocs públics. Aquest fet pot ser a conseqüència de la onada terrorista que ha patit Europa en els últims anys, que ha causat intranquil·litat i en algunes ocasions rebuig a les persones que porten simbologia religiosa en general, i especialment a les vestimentes islàmiques.

Segona: La llibertat religiosa és un dret que conté dues vessants, positiva i negativa, és a dir, protegeix el dret a professar i manifestar unes creences religioses i el dret a no tenir-ne cap.

Tradicionalment, la llibertat religiosa s'entenia només en una dimensió interna com el dret a tenir unes creences religioses, però actualment aquesta concepció estaria incompleta si no s'hi inclogués el dret a actuar conforme a aquestes conviccions. S'ha d'englobar dintre la llibertat religiosa el dret a manifestar la religió que es professa, per exemple a través del dret a rebre ensenyament religiós, divulgar la pròpia fe, crear agrupacions religioses per fer activitats relacionades amb les conviccions del grup, etc. I és aquesta dimensió externa la que pot ser objecte de limitacions, tal com preveu l'article 16.1 de la Constitució, l'article 3.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, i l'article 9.2 del Conveni Europeu de Drets Humans.

Tercera: Ha quedat evidenciat tant en disposicions normatives com en jurisprudència que la llibertat religiosa no és un dret absolut i que pot limitar-se en les seves manifestacions per raons d'ordre públic, seguretat, salut i moralitat públiques i respecte als drets dels altres. El Tribunal Constitucional estableix que amb una justificació adequada i tractant-se d'una mesura proporcional a la finalitat perseguida, els drets fonamentals es poden restringir lícitament¹¹⁰.

Quarta: La simbologia religiosa dinàmica és una de les manifestacions del dret a la llibertat religiosa que més conflictes origina. Hem pogut observar multitud de sentències que tracten la

¹¹⁰ Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 292/2000, de 30 de novembre. FJ 11 “*Els drets fonamentals poden cedir, per descomptat, davant béns, i inclús interessos constitucionalment rellevants, sempre que la retallada que experimentin sigui necessària per aconseguir la finalitat legítima prevista, proporcionada per obtenir-la i, en tot cas, sigui respectuosa amb el contingut essencial del dret fonamental restringit (SSTC 57/1994, de 28 de febrer, FJ 6; 18/1999, de 22 de febrer, FJ 2)*”.

vestimenta religiosa en diferents àmbits, i en general els Tribunals accepten la restricció de la llibertat religiosa si es troba justificada per raons d'ordre públic. Els òrgans jurisdiccionals estableixen que s'ha de fer un judici de proporcionalitat per veure si la mesura resulta adequada a la finalitat que es persegueix, i així si concorre una causa de justificació i la mesura no és desproporcionada es considera que la limitació és legítima.

Cinquena: En l'àmbit laboral hi ha la tendència de preponderar la llibertat religiosa si hi ha hagut bona fe i diligència adequades per part del treballador, i la vestimenta o símbol objecte de litigi no impedeix la realització de la seva feina. Nombroses sentències es resolen a favor del treballador que porta un símbol religiós entre les que destaquem les que s'han tractat en aquest treball com són la sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans en l'assumpte Eweida i altres contra el Regne Unit, o la més recent sentència del Jutjat de lo Social num. 1 de Palma 31/2017, de 13 de febrer de 2017, on en ambdós casos es considera que el símbol religiós que porten les treballadores no ocasiona un conflicte ni pels drets dels altres ni per la imatge de l'empresa.

Sisena: Però és l'àmbit educatiu on s'han originat més controvèrsies relacionades amb la simbologia religiosa dinàmica. Els Tribunals reconeixen l'autonomia dels centres educatius per imposar unes normes de vestimenta per protegir la neutralitat del centre, independentment del nivell educatiu en que es trobin. En aquest sentit s'han pronunciat tant el Tribunal Europeu de Drets Humans a l'assumpte Leyla Sahin contra Turquia, com diferents tribunals espanyols, per exemple el Tribunal Superior de Justícia de Castella i Lleó en la seva sentència de 28 de novembre de 2014. Crida l'atenció en el cas de Castella i Lleó que tractant-se d'una menor no es doni prioritat al dret a l'educació en front a una norma del centre escolar que no li permet portar el vel, però el Tribunal al·lega que l'elecció de centre educatiu és potestativa dels pares i que se'n podria haver escollit un altre que no tingués aquesta norma.

Setena: Tot i que sembla que la jurisprudència no estigui a favor de les alumnes freqüentment, els professors també veuen limitada la seva llibertat religiosa de portar símbols que manifestin les seves conviccions. En aquests casos els Tribunals fan un judici de valor sobre els efectes proselitistes que pot tenir un símbol o vestimenta determinada en funció de l'edat dels alumnes.

Vuitena: Vistos els pronunciaments dels diferents Tribunals i les tendències en alguns dels àmbits que ocasionen conflictes, observem que el dret a la llibertat religiosa es defineix com un dret fonamental, però s'accepten moltes de les seves limitacions. Tot i que els motius pels quals es pot restringir el dret a la llibertat religiosa queden definits tant en la legislació aplicable com en nombroses sentències, els Tribunals tendeixen a acceptar qualsevol regulació que limiti aquest dret si es justifica en algun punt en que és per respecte als drets dels altres o per raons

d'ordre públic. El judici de proporcionalitat que propugnen els Tribunals per analitzar si la mesura que limita la llibertat religiosa és proporcional a la finalitat perseguida en poques ocasions comporta que no s'apliqui la restricció si està prevista per una norma o reglamentació.

Novena: El dret a la llibertat religiosa en l'actualitat cada vegada troba límits en més àmbits. Pocs són els països on no s'hagi plantejat la possibilitat de limitar els símbols religiosos que porten les persones en llocs públics. Aquest fet ens porta a preguntar-nos si els poders públics han perdut la concepció de que la llibertat religiosa és un dret fonamental que propugna el respecte a totes les conviccions, i busquen limitar-lo dintre del que és legalment acceptable fins que no es pugui identificar la religió d'un subjecte a simple vista. I ens podem preguntar si aquesta actitud de limitar de forma general la simbologia dinàmica, ajuda a garantir l'ordre públic i la seguretat pública, més encara si permet la identificació de la persona.

BIBLIOGRAFIA

- Alenda Salinas, M. (2015). *La libertad de creencias y su tutela jurídica*. València: Tirant lo Blanch.
- Areces Piñol, M. (2014). *La prohibición del burka en Europa y en España*. Navarra: Aranzadi.
- Bouazza Ariño, O. (2009). Notas de jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos. *Revista de Administración Pública*, num. 178, Madrid, p. 341-357.
- Cañamares Arribas, S. (2009). Libertad religiosa del menor y simbología religiosa en la escuela. Dins Martín Sánchez, I; González Sánchez, M (2009) *Algunas cuestiones controvertidas del ejercicio del derecho fundamental de libertad religiosa en España*. (p. 331-359). Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Carretero García, A. (2014). Sin burka por prohibición: nota a la sentencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos de 1 de julio de 2014. *Revista CESCO de Derecho de Consumo*, nº 11/2014, p. 273-285.
- Contreras Mazarío, J. (2015). *Derecho y factor religioso: El espíritu de la libertad y las libertades del espíritu*. València: Tirant lo Blanch.
- Già dell'Istituto di diritto ecclesiastico. (1998). *Religions in European Union law*. Milano: Giuffrè Editore.
- González del Valle, J.M. (2002). *Derecho eclesiástico español*. Madrid: Civitas.
- Gutiérrez del Moral, M., Cañivano Salvador, M. (2003) *El Estado frente a la libertad de religión: jurisprudencia constitucional española y del Tribunal Europeo de Derechos Humanos*. Barcelona: Atelier.
- Llamazares Fernández, D. (2002). *Derecho de la libertad de conciencia*. Madrid: Civitas.
- Mantecón, J. (1994). La libertad religiosa como derecho humano. *Tratado de Derecho Eclesiástico*. Pamplona: Eunsa.
- Marabel Matos, J. J. *El uso de simbología religiosa dinámica en espacios públicos sanitarios*., *Revista de Dret UNED*, num. 12, 2013, p. 413 a 437.
- Martínez-Torrón, J. (1994). *Tratado de derecho eclesiástico*. Pamplona: Eunsa.

- Motilla, A. (2009) El pañuelo islámico en Europa. Ed. Marcial Pons. Dintre de Castillo, B. (2010). *Ius Canonicum*, vol. 50, p. 345-347.
- Sadik El-Gallal, H. (2014). *Islam and the west*. Bern: Peter Lang AG.
- Souto Paz, J. A. (2003). *Comunidad política y libertad de creencias*. Madrid: Marcial Pons.

Web

- Abellán L. *La corte de Estrasburgo ordena a las niñas musulmanas suizas a ir a clases de natación mixtas: El tribunal considera que el interés público de la escolarización está por encima del privado*. EL PAÍS, 10 de gener 2017. <http://internacional.elpais.com/internacional/2017/01/10/actualidad/1484050734_880287.html> Consultat 15 de maig de 2017.
- Amérigo, F.; Pelayo, D. *El uso de símbolos religiosos en el espacio público en el Estado laico español*, Fundació Alternativas. <http://www.fundacionalternativas.org/public/storage/laboratorio_documentos_archivos/b6e3c3b94b34d60f979259c0bfbcab8.pdf>. Consultat 11 d'abril de 2017.
- Cañamares Arribas, S. (2005). *El empleo de simbología religiosa en España*. <http://www.olir.it/areetematiche/74/documents/Canamares_Simbologia_religiosa_Espana.pdf>. Consultat 24 de maig de 2017.
- Cañamares Arribas, S. (2010). Símbolos religiosos en un Estado democrático y plural. *Revista de Estudios Jurídicos* n° 10/2010. <<http://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/rej/article/view/538/480>>. Consultat 24 de maig de 2017.
- De Lemus Diego, M. T. *Libertad religiosa, simbología y derecho comparado*. Universitat de Salamanca. <https://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/124567/1/DDP_LemusDiego_Mar%C3%ADaTeresaDe_Resumen_Tesis.pdf> Consultat 3 de març de 2017.
- Gama Levy, L. (2012). *Los casos Sahin y Dahlab y las limitaciones a la libertad religiosa: El Tribunal Europeo de Derechos Humanos tras el velo de la confusión*. <http://www.academia.edu/20174558/Los_casos_Sahin_y_Dahlab_y_las_limitaciones_a_la>

libertad religiosa El Tribunal Europeo de Derechos Humanos tras el velo de la confusión> Consultat 24 de maig de 2017.

- García González-Castro, G. (2016). Libertad religiosa y contrato de trabajo en la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos: una propuesta armonizadora. *Revista jurídica de los Derechos Sociales*, vol 6, num. 1, p. 326-352. <https://www.upo.es/revistas/index.php/lex_social/article/viewFile/1671/1348>. Consultat 24 de maig de 2017.
- García Vázquez, S. (2013). El derecho a la libertad religiosa y el uso del velo islámico. Marco constitucional, normativo y jurisprudencial. *Anuario de Facultade de Dereito da Universidade da Coruña* 17, 2013, p. 371-408. <http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/handle/2183/12565/AD_17_2013_art_18.pdf?sequence=1>. Consultat 24 de maig de 2017.
- Garriga Domínguez, A. (2014). El conflicto entre la libertad de expresión y los sentimientos religiosos en las sociedades multiculturales. *Anuario de filosofía del derecho*, nº 30 (p. 97-115). <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4809969>>. Consultat 24 de maig de 2017.
- Gómez, J. *Las escolares musulmanas tendrán que nadar aunque sea en "burkini": La Justicia alemana sentencia que las creencias religiosas no exoneran a las chicas de participar en la clase de natación*. EL PAÍS, 11 de setembre 2013. <http://sociedad.elpais.com/sociedad/2013/09/11/actualidad/1378919839_830148.html>. Consultat 15 de maig de 2017.
- Lazkano Brotóns, I. (2005). Paz religiosa y libertad de expresión. La jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos y su posible impacto en el ordenamiento español. *Información para la paz: autocrítica de los medios y responsabilidad del público* (p. 375-398). <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2539079>>. Consultat 22 de maig de 2017.
- Martín Sánchez, I. (2014). Las confesiones religiosas y su autonomía según el Tribunal Europeo de Derechos Humanos. *Encuentros multidisciplinares*, volum 16 (nº 46), p. 64 - 73. <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4635471>>. Consultat 22 de maig de 2017.

- Martínez-Torrón, J. *La cuestión del velo islámico en la jurisprudencia de Estrasburgo*. Projectes P2007/HUM.0403, per la realització de Programes d'activitats d'I+D entre Grups d'investigació de la Comunitat de Madrid en Socioeconomia, Humanitats i Dret; Projecte DER2008-05283, del Ministeri de Ciència i Innovació espanyol; i Grup d'Investigació 940091 de la Universitat Complutense. http://www.deltapublicaciones.com/derechoyreligion/gestor/archivos/07_10_41_980.pdf. Consultat 20 de maig de 2017.

Jurisprudència

- Conclusions de l'Advocat General als assumptes acumulats C-17/11 y C99/11. Tribunal de Justícia de la Unió Europea. Luxemburg, 19 de abril de 2012.
- Espanya. Sentència del Jutjat Contenciós-Administratiu num. 32 de Madrid 35/2012, de 25 de gener.
- Espanya. Sentència del Jutjat de lo Social num. 1 de Palma 31/2017, de 13 de febrer de 2017.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 24/1982, de 13 de maig. BOE num 137, de 9 de juny de 1982.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 49/1982, de 14 de juliol. BOE num 185, de 4 d'agost de 1982.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 62/1982, de 15 d'octubre. BOE num 276, de 17 de novembre de 1982.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 3/1983, de 25 de gener. BOE num 41, de 17 de febrer de 1983.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 93/1983, de 8 de novembre. BOE num 288, de 2 de desembre de 1983.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 19/1985, de 13 de febrer. BOE num 55, de 5 de març de 1985.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 120/1990, de 27 de juny. BOE num 181, de 30 de juliol de 1990.

- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 137/1990, de 19 de juliol. BOE num 181 de 30 de juliol de 1990.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 313/1994, de 24 de novembre. BOE num 310, de 18 de desembre de 1994.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 177/1996, d'11 de novembre. BOE num 303, de 17 de novembre de 1996.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 141/2000, de 29 de maig. BOE num 156, de 30 de juny del 2000.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 292/2000, de 30 de novembre. BOE num 4, de 4 de gener de 2001.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 46/2001, de 15 de febrer. BOE num 65, de 16 de març de 2001.
- Espanya. Sentència del Tribunal Constitucional 154/2002, de 18 de juliol. BOE num. 188, de 7 d'agost de 2002.
- Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Balears, Sala de lo Social, 457/2002, de 9 de setembre de 2002.
- Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Castella i Lleó, Sala de lo Contenciós, 277/2014, de 28 de novembre de 2014.
- Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya, Sala de lo Contenciós-Administratiu, 489/2011, de 7 de juny de 2011.
- Espanya. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Madrid, Sala de lo Social, 776/1997, de 27 d'octubre de 1997.
- Espanya. Sentència del Tribunal Suprem, Sala de lo Contenciós, 1980/2004, de 23 de març de 2004.
- Espanya. Sentència del Tribunal Suprem, Sala de lo Contenciós, 693/2013, de 14 de febrer de 2013.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Kokkinakis contra Grècia, de 25 de maig de 1993.

- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Otto Preminger-Institut c. Àustria, de 20 de setembre de 1994.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Valsamis contra Grècia, de 18 de desembre de 1996.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Efstraitou contra Grècia, de 18 de desembre de 1996.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Dahlab contra Suïssa, de 15 de febrer de 2001.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Leyla Sahin contra Turquia, de 10 de novembre de 2005.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Delegació de Moscou de l'Exèrcit de Salvament contra Rússia, de 5 d'octubre de 2006.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Dogru contra França, de 4 de desembre de 2008.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Kervanci contra França, de 4 de març de 2009.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Ahmet Arslan i altres contra Turquia, de 4 d'octubre de 2010.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Eweida i altres contra Regne Unit, de 27 de maig de 2013.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte SAS contra França, d'1 de juliol de 2014.
- Estrasburg. Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans, assumpte Ebrahimain contra França, de 26 de febrer de 2016.
- Luxemburg. Sentència del Tribunal de Justícia de la Unió Europea C-157/15 G4S Secure Solutions, Comunicat de Premsa num. 30/17, de 14 de març de 2017.
- Luxemburg. Sentència del Tribunal de Justícia de la Unió Europea C-188/15 Bougnaoui i ADDH, Comunicat de Premsa num. 30/17, de 14 de març de 2017.

Legislació

- Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea, de 7 de desembre de 2000. DOUE C 202/389, de 7 de juny de 2016.
- Conveni per la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals, de 4 de novembre de 1950. Roma.
- Convenció sobre els Drets del Nen, de 20 de novembre de 1989. Resolució 44/25 de l'Assemblea General de Nacions Unides.
- Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fonamentades en la religió o les conviccions, 25 de novembre de 1981. Resolució 36/55 de l'Assemblea General de Nacions Unides.
- Declaració Universal de Drets Humans, de 10 de desembre de 1948. Resolució 217 A (III) de l'Assemblea General de les Nacions Unides.
- Espanya. Constitució Espanyola. BOE num. 311, de 29 de desembre de 1978.
- Espanya. Llei Orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de Llibertat Religiosa. BOE num. 177, de 24 de juliol de 1980.
- Espanya. Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal. BOE num 281, de 24 de novembre de 1995.
- Espanya. Llei Orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. BOE num. 172, de 20 de juliol de 2006.
- Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, 16 de desembre de 1966. Resolució 2200 A (XXI), de l'Assemblea General de Nacions Unides.
- Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals, 16 de desembre de 1966. Resolució 2200 A (XXI), de l'Assemblea General de Nacions Unides.
- Tractat de Lisboa, de 13 de desembre de 2007. BOUE C 306/1, de 17 de desembre de 2007.
- Tractat de la Unió Europea. BOUE C 202, de 7 de juny de 2016.
- Tractat de Funcionament de la Unió Europea. BOUE C 202, de 7 de juny de 2016.